Сокирко О. Г.

Українська кирилична палеографія XI – XVIII ст.

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Історичний факультет

Сокирко О.Г.

Українська кирилична палеографія XI — XVIII ст.

навчальний посібник
для студентів
історичних спеціальностей

КИЇВ – 2016

УДК 003.072
ББК 63.2(4Ук)
С 59

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 1 від 1 вересня 2015 р.)

ISBN 978-966-373-808-6

Рецензенти:

Ковалевська О.О. доктор історичних наук, старший науковий співробітник (Інститут історії України НАН України)

Старченко Н.П. доктор історичних наук, старший науковий співробітник (Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України)

С 59 **Сокирко О.Г. Українська кирилична палеографія XI — XVIII ст.:** навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей. – Київ: Видавець Олег Філюк – «КНТ», 2016. – 144 с., іл.

Як відомо, рівень справжнього професіоналізму історика вимірюється багатьма критеріями, серед яких один із головних – вміння працювати з першоджерелом. А це передбачає знання давніх мов, писемних традицій, але найперше – стародавніх стилів письма і почерків. Без цього зміст свідка минулого, «його величності» документа, лишатиметься для сучасного дослідника німим і незрозумілим. Нелегкій справі прочитання старожитніх документів, інтерпретації їх змісту, з'ясування автентичності, виявленню підробок, а також всьому що стосується історії письма, технічних прийомів, знарядь, матеріалів, умов роботи професійних писарів від давнини до нового часу присвячений навчальний посібник «Українська кирилична палеографія XI — XVIII ст.». На його сторінках студент-історик і просто залюблений у минувшину читач не лише відкриє для себе потаємні глибини давньоукраїнської писемної культури, секрети писарської майстерності, але й зможе самотужки навчитися читати рукописні документи різних історичних епох.

УДК 003.072
ББК 63.2(4Ук)

ISBN 978-966-373-808-6

© Сокирко О.Г., 2016
© Видавець Олег Філюк, 2016
© ТОВ «КНТ», 2016

ЗМІСТ

Вступ *5*

Базові методики палеографічного аналізу *11*

Рукописні практики і стилі в XI — XVIII ст. *39*

Список рекомендованої літератури до курсу *55*

Палеографічний альбом для самостійної роботи *62*

ВСТУП

Навчальна дисципліна Українська кирилична палеографія XI – XVIII ст. є складовою освітньо-професійної програми підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» і викладається в обсязі 74 годин.

Мета дисципліни – прищеплення студентам базових навичок при роботі з оригінальними рукописними джерелами на основі їх зовнішнього аналізу; застосування комплексної атрибуції писемних пам'яток з урахуванням сучасних стандартів історичного джерелознавства. Курс має на меті сформувати практичні навички роботи з рукописними джерелами, у поєднанні з іншими формами джерелознавчої критики; прищепити студентові елементарні прийоми археографічного опрацювання джерел.

Завдання – виробити у студентів навички самостійної роботи з джерелами означеної доби та способів аналізу різнопланових історичних документів і пам'яток. На прикладі вивчення історії стилів, матеріалів та знарядь письма, різних типів писемних пам'яток прищепити уявлення про багатоманітність відображення конкретної доби в писемних історичних джерелах. Спрямувати систему аналізу студентами історичних джерел із залученням широкого кола спеціальних історичних дисциплін. Привчити до сприйняття історії як науки, що потребує значної кількості спеціальних знань, занурення у специфіку документу, студіювання мов (давньоруської, давньоукраїнської, польської, латини).

В результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

знати: понятійно-категоріальний апарат, історію та історіографію напряму, класичні праці та довідкову літературу з історії стилів письма, розвитку рукописної графіки, витратних матеріалів письма;

вміти: правильно читати рукописні пам'ятки; послуговуватися базовими методиками атрибуції джерела та його археографічного опрацювання (копіювання тексту, палеографічний та кодикологічний опис, коментарі тощо).

Палеографія, як спеціальна галузь історичної науки, включає в себе всі чільні методи дослідження зовнішніх ознак рукописних пам'яток, історію походження письма, його еволюцію, стилістичні особливості з метою правильного прочитання текстів та їхньої історичної атрибуції.

Палеографія тісно пов'язана із класичним джерелознавством, камеральною та едиційною археографією, спеціальними історичними дисциплінами (дипломатика, кодикологія, епіграфіка, філігранологія тощо).

Контроль знань і розподіл балів, які отримують студенти.

Контроль здійснюється за модульно-рейтинговою системою.

У змістовий модуль 1 (ЗМ1) входять теми 1-6 (лекції), а у змістовий модуль 2 (ЗМ2) – теми 7-12 (лекції). Обов'язковим для іспиту є отримання за обидва модулі мінімум 30 балів.

Оцінювання за формами контролю:

<table>
<tr><td colspan="2">Змістовий модуль 1.
Базові методики палеографічного аналізу</td><td colspan="2">Змістовий модуль 2.
Рукописні практики і стилі XI — XVIII ст.</td><td>Іспит</td></tr>
<tr><td colspan="2">20 залікових балів.</td><td colspan="2">20 залікових балів.</td><td rowspan="3">60
балів</td></tr>
<tr><td>Самостійна робота</td><td>Модульний контроль</td><td>Самостійна робота</td><td>Модульний контроль</td></tr>
<tr><td>10
балів
(максимум)</td><td>10
балів
(максимум)</td><td>10
балів
(максимум)</td><td>10
балів
(максимум)</td></tr>
</table>

Для студентів, які набрали сумарно меншу кількість балів ніж *критично-розрахунковий мінімум – **30 балів*** для одержання іспиту обов'язково перескласти модулі за два тижні до іспиту.

При простому розрахунку отримаємо:

	Змістовий модуль 1	Змістовий модуль 2	іспит	Підсумкова оцінка
Мінімум	*15*	*15*	*15*	*60*
Максимум	**20**	**20**	**60**	**100**

При цьому, кількість балів:

- **1-34** відповідає оцінці «незадовільно» з обов'язковим повторним вивченням дисципліни;
- **35-59** відповідає оцінці «незадовільно» з можливістю повторного складання;
- **60-64** відповідає оцінці «задовільно» («достатньо»);
- **65-74** відповідає оцінці «задовільно»;
- **75-84** відповідає оцінці «добре»;
- **85-89** відповідає оцінці «добре» («дуже добре»);
- **90-100** відповідає оцінці «відмінно».

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Самостійна робота студента є основним видом засвоєння навчального матеріалу у вільний від аудиторних занять час.

Метою самостійної роботи є вироблення студентами навичок і вміння працювати з палеографічною, джерелознавчою та археографічною літературою, довідковими виданнями зі спеціальних історичних дисциплін, публікаціями історичних джерел.

Предметом самостійної роботи студентів є опрацювання як окремих тем програми курсу в цілому, так і деяких розділів тем, написання рефератів, підготовка реферативних матеріалів з наукових публікацій по важливих проблемах цієї навчальної дисципліни.

Перевірка рівня засвоєння матеріалу самостійно опрацьованих тем чи окремих розділів здійснюється шляхом написання письмової контрольної роботи (змістовий модуль № 1), реферату (змістовий модуль № 2). Самостійна робота студентів оцінюється в діапазоні від 0 до 10.

Критерії оцінювання контрольної роботи (оцінюється в діапазоні від 0 до 10 балів);

Теоретичне питання;

а) глибока, розгорнута відповідь – 9-10 балів;

б) правильна стисла відповідь – 7-8 балів;

в) поверхова відповідь – 5-6 балів;

г) поверхова відповідь з наявністю окремих помилок – 3-4 бали;

д) розкриття окремого аспекту питання – 1-2 бали;

е) неправильна відповідь або її відсутність – 0 балів.

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

По завершенню вивчення кожного змістового модуля студент складає модульний контроль (МК). Участь всіх студентів в контрольному заході обов'язкова. МК проводиться у письмовій формі.

МК виконується на останній лекції з цього змістового модуля. Формою модульного контролю в змістових модулях 1-2 є контрольна робота з транслітерації тексту рукописного джерела.

Максимальна кількість балів, яку можна набрати за МК – 10 балів.

Критерії оцінювання модульного контролю у вигляді контрольної роботи (від 0 до 10 балів):

а) безпомилкова транслітерація 80% тексту – 5 балів;

б) дотримання археографічних норм транслітерування – 4 бали;

в) опрацювання 40% тексту – 2-3 бали;

г) опрацювання менше 30% тексту або повна відсутність – 0-1 балів.

Підсумковий контроль знань студентів проводиться у формі іспиту. Екзаменаційний білет з курсу містить 2 питання, одне з яких теоретичне, друге практичне (транслітерація тексту рукописної пам'ятки), котрі оцінюються у діапазоні від 1 до 40 балів.

Критерії оцінок з окремих екзаменаційних завдань:

— глибоке, теоретично обґрунтоване, фактологічно наповнене висвітлення теоретичного питання; правильне оп-

рацювання 80% тексту пам'ятки – **40 балів**;

— розкриття теоретичного питання й транслітерація не менше від 50% обсягу тексту джерела без грубих помилок – **35 балів**;

— лаконічне розкриття питання й опрацювання тексту з мінімумом археографічних вимог – **25 балів**;

— неповне розкриття теоретичного питання й опрацювання 20% тексту джерела – **10 балів**;

— відсутність відповіді з обох питань – **0 балів**.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Зміст курсу поділений на два змістових модулі. Кожний змістовий модуль включає в себе лекції, самостійну роботу студентів (опрацювання спеціальної літератури), які завершуються рейтинговим контролем рівня засвоєння знань програмного матеріалу даної частини курсу.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.
Базові методики палеографічного аналізу

Тема 1. Вступ. Предмет і наукова проблематика палеографії. Завдання курсу (2 год.).

Завдання й метод палеографії. Місце палеографії в колі спеціальних історичних дисциплін. Неографія, епіграфіка, берестологія, папірологія. Зв'язок палеографії з іншими науками.

Тема 2. Народження та розвиток палеографії як спеціальної історичної дисципліни (2 год.).

"Антикварний" період розвитку палеографічних студій в Європі. Вплив історії та філології. Формування джерелознавчих і палеографічних шкіл в Європі XIX ст. Експертиза автентичності документів та початки "протопалеографії" в Україні XVI-XVIII ст. Д.Зубрицький. "Критичне" джерелознавство та його вплив на палеографічні студії в Україні. Є.Болховітінов. Виокремлення палеографію в самостійну дисципліну. І.Срезневський. І.Каманін. Є.Карський. С.Маслов. Палеографічні семінари в Київському та Одеському археологічних інститутах. Розвиток палеографії в середині — другій половині XX ст. М.Геппенер. В.Панашенко. З.Хомутецька. Палеографія українських пам'яток, писаних іншими мовами. Сучасний стан та перспективи палеографічних студій.

Тема 3. Історичні типи письма та їх розвиток (4 год.).

Найдавніші способи фіксації інформації. Мнемотехнічні системи запам'ятовування. Піктографічне письмо. Ідеографічне письмо. Фонетичне письмо. Алфавітне письмо. Зір, слух, пам'ять і письмо. Письмо в добу цифрових технологій.

Тема 4. Понятійний апарат палеографії (2 год.).

Історичні типи письма. Скрибписець. Школи скрибів. Почерк та індивідуальна манера писання. Літера. Графема. Основні елементи літери. Графічні додатки. Розділові знаки. Модуль письма. Дукт письма. Кут письма. Вага письма. Лігатура. Тайнопис.

Тема 5. Матеріали письма та писарські знаряддя. Техніка письма (4 год.).

Матеріали письма, загальні закономірності їх появи та еволюції. Давні матеріали письма та їх поширення. Пергамент. Папір. Писарські знаряддя в їх історичній евлюції.Технічні приймови давніх писарів. Умови роботи й

характер роботи писарів. Від малювання до писання. Класифікація та характеристика роботи писаря.

Тема 6. Методи комплексного датування та атрибуції пам'яток (3 год.).

Технічні прийоми читання рукописів. Зовнішня та внутрішня критика джерел. Роль суміжних історичних дисциплін та мовознавства в арсеналі палеографа.Сучасні технічні методики датування рукописів.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.

Рукописні практики і стилі в XI — XVIII ст.

Тема 7. Виникнення слов'янської писемності. Характеристика кириличного письма (2 год.).

Основні концепції виникнення писемності в слов'ян. Кирилиця й глаголиця: час і сфери побутуваня. Кирилична абетка. Проблема співвідношення письма і мови доби Середньовіччя. Історична типологія стилів письма.

Тема 8. Палеографія писемних пам'яток XI — XIV ст. (4 год.).

Найдавніші види кириличного письма та писемні пам'ятки. Роль візантійської традиції. Ранній устав. Пізній устав. Типи скорочень.

Кириличні цифрові значення та системи літочислення.

Тема 9. Палеографія писемних пам'яток XIV — XVI ст. (4 год.).

Зміни в структурі писемної культури та писарської практики доби пізнього Середньовіччя. Графічний склад півуставного письма та його розвиток. Ранній півустав. Пізній півустав.

Зміни в мовному складі писемних пам'яток. Формування давньоукраїнської актової мови та писемності. Характеристика північно-руського та західноруського півуставу.

Тема 10. Палеографія пам'яток скоропису другої половини XV — першої половини XVII ст. (3 год.).

Графічний склад українського скоропису. Типи скорочень. Надрядкові літери. Класифікації скоропису. Графічні особливості писарських шкіл.

Тема 11. Палеографія пам'яток скоропису другої половини XVII — XVIII ст. (4 год.)

Графічний склад класичного скоропису. Особливості скорописних шкіл. Східні та західні впливи на стилістику письма.

Розвиток пізнього скоропису.

Тема 12. Археографічні методики копіювання, відтворення та публікації рукописних пам'яток XI — XVIII ст. (2 год.)

Танслітерація текстів. Типи видань пам'яток. Правила публікації джерел наукового та популярного класу.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ЛЕКЦІЙ

№	Назва теми	Кількість годин	
		Лекції	Самостійна робота
Змістовий модуль 1. Базові методики палеографічного аналізу			
1.	Вступ. Предмет і наукова проблематика палеографії. Завдання курсу	2	2
2.	Народження та розвиток палеографії як спеціальної історичної дисципліни	2	4
3.	Історичні типи письма та їх розвиток	4	4
4	Понятійний апарат палеографії	2	2
5.	Матеріали письма та писарські знаряддя. Техніка письма	4	2
6	Методи комплексного датування та атрибуції пам'яток	3	2
	Модульна контрольна робота	1	—
Змістовий модуль 2. Рукописні практики і стилі в XI — XVIII ст.			
7	Виникнення слов'янської писемності. Характеристика кириличного письма	2	4
8	Палеографія писемних пам'яток XI — XIV ст.	4	4
9	Палеографія писемних пам'яток XIV — XVI ст.	2	4
10	Палеографія пам'яток скоропису другої половини XV — першої половини XVII ст.	3	2
11	Палеографія пам'яток скоропису другої половини XVII — XVIII ст.	4	2
12	Археографічні методики копіювання, відтворення та публікації рукописних пам'яток XI — XVIII ст.	2	4
	Модульна контрольна робота	1	—
	Всього за семестр	**36**	**36**

ЧАСТИНА І

Базові методики палеографічного аналізу

Тема 1. Вступ до курсу. Предмет і наукова проблематика палеографії

Лекція 1. Завдання й метод палеографії. Місце палеографії в колі спеціальних історичних дисциплін. Неографія, епіграфіка, берестологія, кодикологія. Зв'язок палеографії з іншими науками.

Палеографія (з грецьк. παλαιός — давній та γράφω — писати) є спеціальною історично-філологічною дисципліною, яка вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток. Історію походження письма, його еволюцію, характерні особливості з метою правильного прочитання текстів, встановлення їхньої приналежності, часу створення й авторства. В залежності від систем письма й мов, на основі яких сформувалися ці системи, палеографія поділяється на латинську, кириличну, арабську, французьку, українську, сербську тощо. В основу поділу може бути покладений не мовно-алфавітний, а культурно-історичний принцип, що виділяє особливості письма окремих країн, цивілізацій: візантійська, османо-турецька, давньоруська палеографія і т.д.

Об'єктом вивчення палеографії є стародавнє письмо. Вивчаючи зовнішні ознаки рукописів, способи письма, його графічний склад й еволюцію, систему розділових знаків, індивідуальні почерки, матеріали (папірус, пергамент, береста, папір) й знаряддя письма (калами, стилоси, гусячі пера, олівці), фарби, чорнила, оздоблення рукописів (орнаменти, заставки, ініціали), водяні знаки на папері (філіграні), оправи рукописів, палеографи одержують данні, необхідні для атрибуції тексту, його правильного прочитання, встановлення автентичності, місця й часу його створення, авторства. Такий аналіз уможливлює та обставина, що письмо є історично змінюваним феноменом культури. Для рукописів кожного історичного періоду характерні свої палеографічні властивості, котрі закріплюються в кожній з перелічених вище ознак.

Практичні завдання палеографії зводяться до:

1) правильного прочитання текстів;

2) визначення оригіналу, копії, дублікату;

3) встановлення автентичності пам'ятки;

4) датування;

5) з'ясування авторства;

6) реконструкції втрачених давніх текстів, первісних редакцій, протографів;

7) реконструкції процесу створення рукопису.

Тісно спорідненими із палеографією є інші спеціальні історичні дисципліни, предметом яких виступає стародавнє письмо, зокрема, ***епіграфіка*** (давньо грецьк. ἐπιγραφή — надпис) — наука про зміст і форми давніх написів на твердих предметах (камені, металах, дереві, кераміці тощо). Оскільки початково людина почала використовувати для фіксації інформації саме тверді поверхні, більшість найдавніших систем писемності, як-от Вавілону, Стародавнього Єгипту, Давньої Греції та Риму, стала відома й досліджувалася саме завдяки епіграфічним методам. Епіграфіка істотно прислужилася дешифровці стародавніх письмен, дослідженню перших алфавітних систем. В східнослов'янських культурах самодостатніми пам'ятками, що їх досліджує епіграфіка, є *графіті* (з італ. graffito —

видряпаний) — написи XI — XVIII ст. релігійного та побутового характеру на стінах храмів — соборі Св.Софії, Кирилівській церкві та Михайлівському соборі Видубицького монастиря в Києві. Ці написи, котрих на сьогодні виявлено понад 500, дають надзвичайно цінний матеріал не лише про менталітет, рівень побожності тогочасного населення України-Русі, але й рівень поширення письменності, лексичний склад народнорозмовної мови, графічний асортимент кирилиці.

Своєрідним відгалуженням епіграфіки у XX ст. стала ***берестологія***, що вивчає надписи, виконані на бересті або іншій деревній корі. Перші берестяні грамоти були виявлені археологами в 1930-х рр. у Новгороді, а відтоді в Пскові, Полоцьку, Смоленську, Києві, Буську інших великих містах Східної Європи. Записи на бересті є пам'ятками побутової писемності міського населення Русі XI — XV ст., цінним джерелом з історії повсякдення, торгівлі, ремесла, рівня письменності. На сьогоднішній день до наукового обігу введено вже понад 1000 таких пам'яток.

Протягом останніх десятиліть самостійним об'єктом наукового вивчення стала рукописна графіка й технічні прийоми письма нового та новітнього часу — XIX та XX ст. — студіюванням яких займається ***неографія***. Коло дослідницьких задач, методологічний інструментарій і підходи неографії та палеографії є практично ідентичними. Щоправда, рукописна культура сучасності має й свої особливості, котрі вносять певну специфіку в джерельну базу неографії: повсюдне поширення скорописних технік, стандартизація стилів і почерків під впливом загальної початкової освіти, домінування паперу й сучасних знарядь письма, що використовують синтетичні барвники. Іноді до корпусу пам'яток, що їх має вивчати неографія, також відносять інші аналогові системи фіксації інформації, що носять проміжний характер поміж рукописанням та друком — наприклад, графіку шрифтів друкарських машинок. В будь-якому, випадку, головним завданням дослідника при вивченні таких пам'яток, є встановлення, за допомогою аналізу зовнішніх ознак, часу їх створення, авторства й автентичності.

З палеографії в осібну дисципліну виокремилася ***кодикологія*** (з лат. codex) — «книга» + грецьк. λόγος — «наука»), котра займається вивченням рукописної книги (кодекса) на основі аналізу її зовнішніх (місця зберігання, кількості аркушів, формату, палітурки, пергаменту або паперу, водяних знаків та ін.) та внутрішніх ознак (склад, заголовки, нумерація зошитів і аркушів, вкладні записи, позначки). Проблема походження та еволюції рукописної книги розглядається кодикологією комплексно, в соціо-культурному контексті, та прикладному, як певний технологічний цикл її виготовлення, ремісничий фах, та ринок рукописної книжкової продукції. До сфери інтересів кодикології входить так само вивчення побутування книжки, її колекціонування та збереження.

Важливе місце в арсеналі палеографа належить здобуткам і методам інших галузей історичного пізнання. Вони можуть стосуватися зовнішніх ознак рукопису, таких, як матеріал письма, художні оздоби, а також внутрішніх (мовний склад пам'ятки, її датування). В таких випадках історик-практик мусить звертатися до дослідницького арсеналу й напрацювань мистецтвознавства, філології (зокрема, історичної лексикології, діалектології, морфології, антропоніміки, ономастики, топоніміки) та споріднених історичних дисциплін (історичної іконографії,

сфрагістики, геральдики). Зрештою, в постійному арсеналі палеографа перебувають дисципліни класичного джерелознавства: архівознавство, археографія, діловодство, дипломатика, історична кодикологія, епістолологія тощо). Значення більшості цих наук для зовнішньої та внутрішньої (змістової, текстологічної) критики рукописного джерела визначається задачами кожного конкретного дослідження, тобто в процесі роботи над пам'яткою, дослідник сам визначає, данні й підходи яких саме суміжних наук (в тому числі й галузевих — наприклад, історичної географії, антропології, демографії, історії права, Церкви, археології, етнології та ін.) йому слід залучати.

Завдання для самостійної роботи:

1. Розширення пізнавальних методів у сучасному історичному джерелознавстві.
2. Методологічні трансформації джерелознавства й писемні джерела.
3. Міждисциплінарні підходи в історичному джерелознавстві.
4. Історик і джерельні "пастки".

Контрольні запитання та завдання:

1. Якими є першочергові завдання палеографії?
2. Які методики застосовують палеографи?
3. Як методи інших наук впливали на палеографію?

Рекомендована література:

Берестяные грамоты: 50 лет открытия и изучения / Под ред. В. Л. Янина. – М., 2003.

Білокінь С.І. Епіграфічні пам'ятки як історичне джерело і літературний жанр //Збірник на пошану Л.А. Проценко. – К., 2000. – С. 400–91.

Рейсер С. Палеография и текстология нового времени. – М., 1970.

Рождественская Т.В. Древнерусская эпиграфика X-XV веков: Учеб. Пособие. – СПб.: СПбГУ, 1991.

Медынцева А.А. Грамотность в Древней Руси: По памятникам эпиграфики X — первой половины XIII в. – М., 2000.

Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации: Тексты, перевод, комментарий. – М.: Восточная литература, 2001.

Тема 2. Народження та розвиток палеографії як спеціальної історичної дисципліни

Лекція 2. "Антикварний" період розвитку палеографічних студій в Європі. Вплив історії та філології. Формування джерелознавчих і палеографічних шкіл в Європі XIX ст. Експертиза автентичності документів та початки "протопалеографії" в Україні XVI — XVIII ст. "Критичне" джерелознавство та його вплив на палеографічні студії в Україні. Виокремлення палеографії в самостійну дисципліну. Палеографічні семінари в Київському та Одеському археологічних інститутах. Розвиток палеографії в середині — другій половині XX ст. Палеографія українських пам'яток, писаних іншими мовами. Сучасний стан та перспективи палеографічних студій.

Початки зацікавлень старожитними рукописами, матеріалом на якому вони написані, почерками, фарбами та чорнилами виникли з часів пізнього

Середньовіччя і попервах не мали нічого спільного із науковим інтересом. Якраз в цю епоху Європа переживала чергову хвилю захоплення античною спадщиною — мистецтвом, історієписанням, філософією — котрі вважалися культурними еталонами, взірцями для наслідування. На піку інтересу до античності стрімко розвинулося колекціонування артефактів — зброї, монет, скульптури, мозаїк, посуду й, звичайно, ж рукописів, котрі коштували нечувано дорого. Колекційний ринок поряд із автентичними предметами наповнили й численні підробки, які належало точно вирізняти від оригіналів. Трохи згодом, ринок старожитних рукописів поповнився ще й грецькими, арамейськими та гебрайськими пам'ятками — апокрифами, Євангеліями, постановами Вселенських соборів — що набули нечуваної актуальності в добу релігійних воєн. Тож першими фахівцями, котрі вміли встановлювати автентичність документів стали дуже різні люди — антиквари, котрі ними торгували, та клірики-богослови, в розпорядженні яких знаходилися багаті монастирські біліотеки. До них із часом приєднався ще один загін "експертів", котрими стали судові писарі. Із поширенням писаного права, кодифікацією законів і збільшенням мережі судових установ нечувано зросла роль письмового документу, що встановлював і регулював права власності, особи чи соціальної групи тощо. Документи почали представляти в ході процесу в якості доказу, а відтак і підробляти. Справа перевірки автентичності юридичних паперів перейшла до компетенції судових канцеляристів і нотаріусів, що мали досвід роботи із документами різних епох, точно знаючи їх особливості.

Втім, справжнім батьком палеографії, як науки вважається монах-бенедиктинець *Жан Мабільон* (1632—1707). 1681 р. в Парижі Мабільон видав трактат «Дипломатика в шести книгах» в якому містилася перша в історії класифікація типів ранньосередньовічного латинського письма за регіонами — землями франків, лангобардів, вестготів та ін. Така класифікація мала цілком практичну мету: бенедиктинці намагалися довести своїм опонентам і противникам — ієзуїтам — справжність давніх грамот, виданих франкськими королями ордену й монастирям. Отже, Мабільон став автором першого методу вивчення рукописних стилів, а відтак і нової джерелознавчої дисципліни.

Власне термін "палеографія" був уперше вжитий 1708 р. іншим французьким монахом-бенедектинцем *Бернаром де Монфоконом* (1655-1741) у його трактаті «Грецька палеографія або про походження й розвиток літер». Монфокон розробив інший метод палеографічного дослідження, розташувавши рукописи на підставі зовнішніх ознак (пергаменту й почерків) за хронологічним принципом. Хронологічні ряди дозволили прослідкувати еволюцію літер, стадії в розвитку середньовічного грецького письма, його функціональні типи.

Початки "протопалеограії" в Україні мали ті ж самі витоки, що й у Європі: першими практичними знавцями стародавніх рукописів і почерків були судові писарі та канцеляристи, котрим належало встановлювати автентичність документів, що представлялися в якості доказів різними сторонами під час процесу. Ці вміння й навички накопичувалися під час роботи в судових архівах, де відшуковувалися оригінали й копії документів різних часів. Таким чином, канцелярист точно знав, як виглядає грамота, наприклад XVI ст., й чим вона зовнішньо відрізняється від аналогічного документу пізнішого часу.

Ставки при залученні сфальшованих документів могли бути різними — від оспорюваних маєтностей, до прав на посідання єпископських кафедр. Часто фальсифікаторами ставали самі службовці канцелярій, продаючи зацікавленим особам сфальшовані копії документів, або їх бланки з т.зв."віконцями" (пропусками в тексті, до яких можна було вписати ім'я та прізвище бажаної особи). Особливим рівнем підробки було фальшування підписів. Так, польський хроніст Іоахим Бєльський оповідає, як 1593 р. до Варшави під пильним конвоєм привезли хлопця Павелка Кіхлярчика, котрий вмів підробляти підписи королів Стефана Баторія та Сигізмунда III.

А ось як виглядала палеографічна експертиза документів у козацьких канцеляріях. 1737 р. між конотопським сотником Андрієм Лизогубом і сосновським отаманом Іваном Величком виникла суперечка за садибу, котру отаман вважав своєю приватною власністю, надаючи в якості доказу купчу від колишнього власника — козака Шостаченка, датовану 1702 р. Слідча комісія, створена у Генеральній військовій канцелярії уважно вивчила документ, піддавши сумніву його автентичність. За словами Величка, він був написаний покійним сосновським дияком Василем. Комісія розшукала інші папери, писані дияком, в тому числі його заповіт і співставила із ними величків документ "по літерах, силлябах, дикциях и строфах, чи сходни літери з літерами". В підсумку виявилося, що "не мало слова з словами не били сходни, поневаж того старого дьяка на духовниці ж старий и характер, а купчая Величкова здается недавно писана, хочай давний год в ней написан".

Майстерність експертів-практиків, таким чином, вдосконалювалася паралельно із вигадливістю підробників, а жанровий діапазон фальсифікатів швидко розширювався. 1605 р. київський унійний митрополит Іпатій (Потій) представив до магістрату Вільна рукописну книгу, "писану письмом уставним", в якій містився опис Флорентійського собору 1439 р. та грамоту київського митрополита Мисаїла до папи Сікста IV з 1476 р., в якій йшлося про визнання духовенством та аристократією руських земель з'єднання з апостольським престолом і прохання про оборону від утисків католиків. Маючи намір надрукувати ці рукописи й використати їх у відстоюванні прав унійної Церкви, митрополит просив магістрат підтвердити їх автентичність і зробити відповідний впис до міських актових книг, що й було зроблено. Втім, це не порятувало ситуації, оскільки у полеміці з православними богословами, на уніатів все одно посипалися звинувачення у фальсифікації грамоти «под датою старою, письмом старым». Слід також згадати, що сліди стилізованого під пам'ятку XII ст. «Соборного діяння на єретика вірменина на мніха Мартина», котре Російська православна церква намагалася використати як богословський аргумент у боротьбі проти старообрядців, і викрите як фальсифікат останніми в 1723 р., ведуть до кіл київського духовенства, добре обізнаного в книжній та рукописній культурі Середньовіччя.

Втім, справжнє становлення палеографії як спеціальної історичної дисципліни, із власними задачами та методами, припало на рубіж XVIII — XIX ст., коли історія в цілому та її джерелознавчі складові виробляли власну індустрію наукового пізнання минулого. На початковому етапі спостереження над графікою письма, матеріалами й техніками носили спорадичний характер. Палеографія трактувалася як частина "науки про старожитності", в

якій всі матеріальні носії інформації вважалися "археологічними". Першою спеціальною розвідкою з палеографії можна вважати роботу великого знавця середньовічних рукописів, історика й археографа київського *митрополита Євгенія (Болховітінова)* (1767-1837). 1818 р. він опублікував текст і грунтовний коментар грамоти князя Мстислава Володимировича Юр'ївському монастиреві в Новгороді 1120-1132 рр. Робота Болховітінова стала класичним прикладом комплексної критики та коментування джерела — в ній було відтворено історичні обставини видання грамоти, співвіднесено її зміст та форму із відомими на той час аналогами, ретельно проаналізовано мову, а також зовнішні характеристики пам'ятки: пергамент, чорнила, характер письма та інші ознаки.

В Західній Україні піонером палеографічних досліджень став історик, бібліограф і джерелознавець *Денис Зубрицький* (1777-1862), що довгий час завідував архівом та бібліотекою Львівського Ставропігійного інституту, співпрацював із археографічними комісіями Києва та Санкт-Петербурга. Зубрицький вивчав історію книгодрукування та рукописної книги, підготував палеографічний альбом із автографами церковних і світських діячів України-Русі, переписувачів рукописів, членів Львівського братства.

Однією з перших праць, присвячених власне давньоукраїнському письменству, стало дослідження з історії та зовнішнього вигляду Пересопницького Євангелія (1838), опубліковане українським істориком, філологом і перекладачем *Осипом Бодянським* (1808-1877). Аналізом почерків литовсько-руських актових документів та пам'яток права займалися польські вчені *Ігнацій Данилович* (1787-1843) та *Йоахім Лелевель* (1786-1861), що працювали з рукописними зібраннями Вільна. Вони підготували до друку Третій Литовський статут 1588 р. із розлогими палеографічними коментарями. Лелевель у 1826 р. видав статтю "Про руську дипломатику", котра містила спостереження над діловодством та графічними особливостями рукописних технік канцелярій Великого князівства Литовського. В ній вперше було запропоновано періодизацію і типологію руського письма (устав-півустав-скоропис), які на той час були новаторськими й набагато випередили пізніші роботи джерелознавців та палеографів.

Важливе значення у переході від "антикварно-археологічного" до комплексного джерелознавчого вивчення рукописних пам'яток мало відкриття 1843 р. в Києві *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* (пізніше — *Київської археографічної комісії*) та *Центрального архіву давніх актів* (1852). Ці дві інституції не лише організували пошук, збирання, збереження та систематизацію рукописних джерел з історії України XI — XVIII ст., але й розгорнули активну видавничу діяльність. Все це вимагало більш системного підходу до критики джерел, їх археографічної обробки перед публікацією й, відповідно, підготовки фахівців. Саме ці обставини значною мірою стимулювали виникнення на історико-філологічному факультеті Університету Св.Володимира в Києві школи "критичного джерелознавства" відомого українського історика, етнографа, археолога та джерелознавця професора *Володимира Антоновича* (1834-1908).

Особливо динамічним став розвиток в українській науці палеографічних студій над давньоруськими пам'ятками та рукописною культурою. Професор Харківського, а в подальшому Петербурзького університету *Ізмаїл Срезневський* (1812-1880) вперше створив

узагальнюючі роботи з давньоруської писемності та літератури, особливу увагу приділивши палеографічному огляду датованих пам'яток давньоруського писемності (в тому числі й епіграфічних) на тлі розвитку слов'янської писемності. Паралельно із цим він дав широке визначення предмету й завдань палеографії, як науки про історію "письмен", датування рукописів по зовнішньому вигляду літер, вивчення матеріалів і знарядь письма, зовнішнього вигляду рукописних кодексів, а також вивчення стилістики давніх написів на ужиткових речах — посуді, зброї, монетах тощо.

Самостійний інтерес до власне української середньовічної рукописної культури пов'язаний із роботою професора Київського, а згодом Петербурзького університетів *Олексія Соболевського* (1857-1929). Соболевський, вивчаючи палеографію, мову та діалекти пам'яток пізньосередньовічної Русі дотримувався концепції про єдність «російської» мови з основними діалектами: «великоросійським» (включно з білоруською мовою) та «малоросійським» (українською). Цінність, однак, його робіт полягала в тому, що він вперше описав графічний склад письма та фонетичні особливості рукописів XII — XV ст. давньоукраїнського походження. Відзначаючи їх своєрідність та самодостатність у палеографічному та мовно-лінгвістичному відношеннях, Соболевський помилково назвав їх «галицько-волинськими», вважаючи, ніби в решті регіонів Південно-Західної Русі говорили й писали «великоросійським» діалектом. Погляди Соболевського викликали заперечення з боку українських філологів та істориків, підштовхнувши до ретельнішого вивчення рукописної спадщини України-Русі, котра до цього вважалася малоцікавою й периферійною.

Підсумком такого першого системного історико-філологічного аналізу давньоукраїнських рукописів XIII — XV ст. стали роботи професора Варшавського університету *Єфимія Карського* (1861-1931). 1901 р. він опублікував фундаментальний «Нарис слов'янської кириличної палеографії» з фронтальним аналізом мовного та графічного складу всіх відомих на той час рукописних кодексів та актових документів пост-давньоруського часу, що походили з теренів Західної та Південної Русі. Це дослідження, підготоване на основі лекційного курсу, вперше системно аналізувало рукописні практики Галицько-Волинського королівства та руських теренів Великого князівства Литовського, встановлювало авторство багатьох рукописів, ідентифікувало писців та писарські школи, ізводи та редакції рукописів; писарські техніки, орнаменти рукописів, розділові та надрядкові знаки, в'язь, криптографію й тайнописні системи тощо.

Наступним кроком у розвитку вітчизняної палеографії стало звернення до рукописної культури пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу. Спадщина цього періоду довгий час не привертала увагу палеографів, котрі вважали її погіршеною копією еталонного давньоруського стилю. Оригінальність і самостійність українського півуставу та скоропису вперше науково обгрунтував історик та джерелознавець, директор Київського центрального архіву давніх актів *Іван Каманін* (1850-1921). Каманіну належить першість у виділенні стилістичних особливостей українського скоропису, ідентифікації писарських шкіл, розробка нових методів метричного (вимірювального) дослідження почерків, а також створення бази даних філіграней рукописів XVI — XVIII ст.

На початку XX ст. бурхливий розвиток спеціальних історичних дисциплін джерелознавчого циклу вже вимагав їх спеціалізованого викладання у вищих навчальних закладах. Такою вищою школою, що давала грунтовну історико-архівну підготовку, став *Київський археологічний інститут* (1918-1924) де викладали українську, російську, польську, латинську палеографію, а також грецьку та семітську епіграфіку.

В умовах поступового згортання українознавчих студій за радянського режиму, робота із публікації та аналізу архівних джерел, особливо середньовічних, поступово була визнана неактуальною та ідеологічно шкідливою. Історичні факультети реорганізованих університетів практично згорнули викладання спеціальних історичних дисциплін; викладання палеографії на рівні спецсемінарів лишилося лише при Вищих архівних курсах, Київському та Харківському університетах. Джерелознавчі студії тривали завдяки, головним чином, науковцям "старої школи", котрі займалися давніми періодами історії та мали комплексну історико-філологічну підготовку. Втім, палеографічний аналіз в їхніх роботах виконував лише допоміжну роль, носячи прикладний характер. В цьому відношенні певним винятком стали роботи історика, джерелознавця та архівіста *Миколи Геппенера* (1901-1971), котрий вивчав східнослов'янську рукописну книгу та твори перекладної літератури XII — XV ст. Вченим було обгрунтовано оригінальні ідеї стосовно значення т.зв. другого південнослов'янського впливу (поширення книжної культури балканських слов'ян та греків на Україну-Русь в другій половині XV ст.), початків півуставного та скорописного письма. Через репресивну політику радянського режиму чимало цих досліджень лишилися незавершеними, але ідеї Геппенера пройшли перевірку часом і отримали подальший розвиток в дослідженнях палеографів кінця XX ст.

В 60-70-х рр. XX ст. посилився інтерес до вивчення т.зв. "ділового письма" – переважно скоропису актових книг XVI — XVII ст., що пояснювалося впорядкуванням і описом архівних фондів адміністративних установ, а також пожвавленням джерелознавчих студій та виданням документальних публікацій. В річищі цих тенденцій відновилося вивчення українського скоропису. Зокрема, львівський історик і джерелознавець Пелагея Захарчишина займалася вивченням кириличного письма Львівського Успенського братства, гродських і земських канцелярій західноукраїнського регіону XV — XVIII ст.; нею було простежено характер впливів на кириличну графіку латинського письма. Київська дослідниця Віра Панашенко створила фундаментальне дослідження з еволюції графіки ділового письма установ Лівобережної Гетьманщини середини XVII — початку XVIII ст.: ратуш, магістратів, козацьких канцелярій. Ретельний аналіз, опертий на складання таблиць, картографування стилістичних особливостей письма, дав можливість сформувати нову класифікацію скоропису козацької доби. Аналогічні студії над скорописом канцелярій Слобідської України, проведені Іриною Іваницькою, продемонстрували генетичний зв'язок між рукописною традицією цього регіону та рештою українських земель, де було поширеним т.зв."ренесансне письмо".

Завдання для самостійної роботи:

1. Палеографічні дослідження та викладання палеографії в Київському університеті.

2. Дослідження фальсифікатів та феномену палеотафії.

3. Джерелознавчі та палеографічні студії І.Каманіна.

4. "Нове джерелознавство" другої половини XX ст. у Франції та його вплив на палеографічні студії.

Контрольні запитання:

1. Які перші палеографічні дослідження вам відомі?

2. Назвіть найвидатніших українських палеографів.

Рекомендована література:

Барабаш Т. Палеографічні дослідження архівістів Центрального державного історичного архіву України, м.Львів (1960-1990-і рр.) // Архіви України. – 2012. – №4. – С.32-38.

Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. – К., 1988.

Іванникова М.К. Основні напрями вивчення української рукописної книги XVII ст. в Україні у другій половині XIX–XX ст. //Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 8. – К., 2002. – С. 124–129.

Кісь Я. Палеографія. – Львів, 1975.

Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х рр. – К., 2000.

Ульяновський В.І. Микола Геппенер: доля вченого та його наукова спадщина // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С.143-175.

Тема 3. Історичні типи письма та їх розвиток

Лекція 3. Найдавніші способи фіксації інформації. Мнемотехнічні системи запам'ятовування. Піктографічне письмо. Ідеографічне письмо. Фонетичне письмо. Алфавітне письмо. Зір, слух, пам'ять і письмо. Письмо в добу цифрових технологій.

Письмо є одним із найвеличніших, і водночас, найзагадковіших феноменів людської культури. Якщо спробувати лаконічно визначити його сутність, можна сказати що письмо є знаковою системою, призначеною для фіксації, збереження та передачі інформації різного походження — мовної, мисленнєвої тощо. В нашому випадку ми розглядатимемо письмо як одну з форм функціонування усного мовлення в людській культурі. Частиною писемності є також цифри, символи та логограми (символи слів), котрі напряму не пов'язані з мовою, але часто використовуються для передачі інформації.

Письмо є не єдиним способом передачі та накопичення інформації. Крім нього існують також *мнемотехнічні* (візуально-графічні та предметно-речові) способи, як-от: малюнки (т.зв. малюнкове письмо), схеми, карти (в т.ч. географічні), таблиці (наприклад, календар).

Базовою одиницею письма є *графема* — мінімально значимий символ, комбінації та поєднання яких, згідно правил, здатні передавати змістові одиниці та усну мову. Головними графемами є заглавні та рядкові букви алфавіту, розділові знаки, цифри. Звук усного мовлення, котрий передає графема називається *аллофоном*. В графічному відношенні графеми найчастіше відтворюються за допомогою ліній, тому більшість систем писемності називають лінійними (є й інші способи, коли

письмо передається точковим шляхом, як, наприклад у шрифті Брайля).

Сучасна писемність є продуктом дуже довгої та складної еволюції різних форм і експериментів людини із способами фіксації та передачі інформації. Найдавнішими її пам'ятками є малюнки первісної людини часів пізнього палеоліту. Сучасна писемність пройшла в своєму розвитку кілька етапів:

1. Предметне письмо, коли певну інформацію намагалися передати, донести за допомогою предметів-символів. Найвідомішими прикладами такої "речової грамоти", котра розвинулася у досить складні системи, є славнозвісні *вампум* (письмо ірокезів та алгонкінів Північної Америки, що використовувало кольорові мушлі, нанизані на мотузки) та *кіпу* (писемність інків III тис. до н.е. — XVIII ст. н.е., де використовувалися шнури різної довжини та кольору з вузликами та вплетеними в них шматочками дерева і мушлями). Ці найдавніші мнемотехнічні системи запам'ятовування були достатньо універсальними: вузликове письмо інків, наприклад, використовувалося ще й як календар та рахункова система.

2. Піктографічне письмо. Це найдавніше і перше письмо у власному значенні цього слова. Основними елементами цього письма були *піктограми* — схематичні зображення людей, тварин, предметів, природних явищ. Піктограми не могли відбити всіх потреб у передачі інформації та сенсів, вони були громіздкими, до того ж не уніфікованими: код-значення піктографічного малюнку був відомий певному колу користувачів, втрачаючи свою зрозумілість поза ним. Прикладами піктографічного письма є *рання єгипетська графіка* IV — III тис. до н.е., *шумерське піктографічне письмо* IV тис. до н.е., давньокитайська писемність *веньянь* III тис. до н.е. Розвинені піктографічні системи письма з часом переходять на більш високий рівень, породжуючи ідеограми — символи явищ, ідей, рухів, почуттів, що стосувалися світу абстракцій. Малюнок в письмі, таким чином, почав набувати не лише прямого, але й переносного значення. Так, наприклад, хвилі або зображення потоку, забарвлене в певний колір, могло позначати в давньоєгипетській або китайській писемності поняття "річка", "водойма" або "вологість". Одним із варіантів ідеографічної писемності, що дожили до нашого часу, є так звані "символьні мови", як-от різні редакції мови глухонімих.

3. Ієрогліфічне письмо з'явилося, як своєрідне продовження піктографічно-ідеографічного. Ієрогліфи стали символами предметів, понять, явищ, передавали складні абстрактні поняття й почали об'єднуватися в уніфіковані системи, їх вживання підпорядковувалося певним правилам. Таким чином, письмо ставало більш функціональним, гнучким, а його врегулювання дозволяло навчати цьому мистецтву, передавати вміння писати.

4. Складове (силабічне) письмо. Ця стадія стала перехідною від тих систем письма, котрі прагнули відобразити матеріальні та нематеріальні реалії світу, до передачі звуків усного мовлення. Значним кроком на шляху зближення усної та письмової мови стало формування складового письма. Найвідомішими історичними феноменами складового письма є *давньоперський* та *аккадський клінопис*, японська *катакана* та *хірагана*. Чи не найвирішальнішу роль у складанні сучасних систем письма відіграло фінікійське силабічне письмо, що стало основою грецького, а відтак латинського та кириличного й багатьох інших алфавітів сучасного світу.

5. Алфавітне письмо розвинуло напрям, позначений силабічним, але виокремило знаки-графеми не для складів, а для звуків — голосних і приголосних. Таким чином, графічний набір для передачі живого мовлення став більш гнучким і варіативним, дозволяючи не лише передавати слова, наявні у мовному арсеналі, але й створювати нові. Набір графем, що використовувалися для передачі звуків стандартизувався й зменшився, в порівняннні із величезним обсягом ієрогліфічних символів, обраховуючись 30 — 40 знаками. Це ще більшою мірою удоступнило навчання грамоті, а алфавітний тип письма швидко розповсюдився світом, ставши на сьогодні найпоширенішим.

Завдання для самостійної роботи:

1. Історична типологія алфавітів.
2. Проблеми дешифрування найдавніших писемних систем.
3. Альтернативні способи фіксації інформації.
4. Цифрові та аналогові формати накопичення інформації.

Контрольні питання:

1. Що таке мнемотехнічні засоби фіксації інформації?
2. Що являло собою вузликове письмо?
3. Що таке ідеограмма?

Рекомендована література:

Амирова Т. К истории и теории графемики. – М., 1977.

Зиндер Л. Очерк теории письма. – Л., 1987.

Истрин В. Возникновение и развитие письма. – М., 1965.

Лурия А. Очерк психофизиологии письма. – М., 1960.

Фридрих И. История письма. – М., 1979.

Тема 4. Понятійний апарат палеографії

Лекція 5. Історичні типи письма, їх класифікація та графічні типи. Скриб-писець. Школи скрибів. Почерк та індивідуальна манера писання. Літера. Графема. Основні елементи літери. Графічні додатки. Розділові знаки. Модуль письма. Дукт письма. Кут письма. Вага письма. Лігатура. Тайнопис.

Письмо, його зовнішній вигляд, техніка рукописання змінюються з плином часу, отже вони є історичними феноменами. Цю особливість ченці-книжники та судові канцеляристи помітили ще в Середньовіччі, а з їхнього вивчення й спроб пояснення розпочався відлік палеографії, як науки в новий час.

В класичній палеографії письмо європейської культурної спадщини прийнято поділяти на два види: ***літургійне та книжне письмо*** (*scriptura libraria*) та ***канцелярське*** (ділове, дипломатичне) (*scriptura actuaria*). Всі вони репрезентують головні сфери побутування писемності в домодерну добу (до XIX ст.).

Відповідно до естетичного критерію, який перебуває в тісному зв'язку з функціональністю, в кожному з типів і стилів письма виділяються графічні види. Більшість найдавніших рукописних пам'яток, що дійшли до нашого часу, або ж ті, що походять із пізніших епох, але є своєрідними "візитівками" культурної традиції чи моди, здебільшого написані каліграфічним письмом (з грецьк. καλλιγραφία – "гарне

письмо"). Це, як правило ошатні кодекси, або юридичні акти особливо важливого змісту. На відміну від них, більшість рукописної традиції послуговувалася іншими типами письма — рутинним (охайним, чітким, але з пришвидшеним темпом виконання) або біглим (швидким).

Згідно поділу, прийнятого в класичній європейській палеографії, сформованої студіями над латинським письмом, всі стилі письма поділяються на маюскульні та мінускульні. ***Маюскульне письмо*** (з лат. majus – великий) належить до дволінійного типу, коли корпус літери займає місце між двома умовними лініями. ***Мінускул*** (з лат. minus – малий) є чотирилінійним письмом, тобто літера міститься між щонайбільше чотирма умовними лініями. Мінускульне письмо більш "розмашисте" за рахунок виносних над- і підрядкових ліній літер.

Від початку появи письма, володіння ним вважалося не лише елементом грамотності, але й певним свідченням вищого рівня освіченості. В канон елементарної "грамотності" входило знання молитов і вміння читати, тоді як навчання письму здійснювалося окремо, факультативно від навчання грамоті (злиття цих складових у єдиний канон початкового шкільництва відбудеться лише в XIX ст.). Кількість людей, що вміли писати була дуже невеликою, тож навчання йому мало локальний, дуже обмежений характер, було рідкісним і доволі прибутковим фахом. Все це спричинило доволі ранню професіоналізацію писарства і його виділення у окремий вид служби (в державних установах і при дворах знаті), або послушенства (в Церкві). З часом кількість писарів у світських та церковних установах збільшується, вони формують окремі соціо-професійні групи. Це сприяє підвищенню фахового рівня писарського ремесла, появі спеціальних навчальних закладів, шліфуванню технік, що відповідним чином впливає і на саму рукописну графіку.

Фах писаря (лат. scriba) набувався шляхом наслідування-імітування почерку вчителя із подальшим шліфуванням власної манери. Писарству навчали при монастирських скрипторіях, судових і адміністративних канцеляріях, а вже згодом — у парафіяльних і братських школах, словом там, де була мінімальна концентрація писарів-майстрів та існувала потреба в затребуваності цього вміння. Певна замкненість кола "умеючих письму", ексклюзивність фаху, індивідуальність навчання призводили до того, що аж до кінця XVIII ст. письмо залишалося партикулярним феноменом. В різних регіонах однієї країни складалися писарські школи, носії яких володіли специфічним набором, властивих лише їм писарських прийомів і графічних ознак. За почерком, графічним складом письма, способом організації рукопису можна відносно безпомилково визначити, де і коли саме людина вчилася письму, наскільки майстерно володіла ним. Саме тому писарські центри й школи стали об'єктом прискіпливої уваги палеографів, через які вони встановлюють "індивідуальні біографії" почерків рукописів та їхніх творців.

В палеографічному аналізі прийнято чітко розрізняти тип/стиль письма і почерк. Стиль є глобальним феноменом рукописної культури, який може панувати протягом довгого часу, має свій набір сталих ознак, до яких належить не тільки графіка літер, але й весь спектр зовнішніх ознак рукописів. Тоді як почерк є індивідуальною манерою письма кожної конкретної людини й залежить від її психофізичної конституції, віку, рівня освіти тощо. Це означає, що наприклад, зараз ми всі по-

слуговуємося скорописним стилем, але засвоюючи його в школі й шліфуючи протягом наступного життя все одно пишемо в індивідувальний спосіб — пишемо різними почерками.

Палеографи протягом тривалого часу розробили систематичну й багаторівневу характеристику письма (значний вплив на розробку цих критеріїв справили криміналістичні методики за допомогою яких вивчали індивідуальні почерки), котра включає в себе якомога більшу кількість його зовнішніх прикмет. До головних з них належать:

1) Форма літери – її головні абриси, зовнішній вигляд;

2) Кут письма – положення інструменту письма відносно лінії рядка;

3) *Дукт* – послідовність рухів написання складових елементів літери; напрям письма (вертикаль/горизонталь);

4) Модуль – розміри літер, їх ширина й висота;

5) «Вага» письма — критична маса "важких" (товстих) або "легких" (тонких) ліній. Вага залежить від типу інструменту письма (м'якші матеріали дають "жирніший" начерк, гострі й тверді — тонший) і матеріалу, на якому пишуть.

В залежності від періоду, або специфіки кожної конкретної пам'ятки, палеографи можуть також аналізувати інші характеристики письма — пропорційність літер, темп письма, варіативність літер, формат аркушів, розміщення тексту, інтервали між літерами і словами, міжрядкові інтервали та абзацні відступи тощо.

Важливу роль у спостереженнях над почерками або регіональними особливостями письма відіграють спостереження над виносними літерами (*per litteras suprascriptas*) і над- та підрядковими елементами рядкових літер (петлями, гачками, хвостами і т.ін.). Особливої уваги потребують також типи скорочень. В Середньовіччі було поширено два їх основних типи: контракція (*per contractionem*), що передбачала викидання букв із середини слова та суспенсія (*per suspensionem*) – відкинення кінцівки слова. Як один з різновидів скорочень використовувалась також лігатура — особливий тип написання двох літер, котрі мали якийсь спільний елемент, наприклад латинське æ або кириличне w̃.

Особливий тип декорованого кириличного письма становить ***в'язь*** (від слов. "в'язати"), поширена в литовсько-руській, волоській і особливо московській рукописних традиціях. В'язь є різновидом каліграфічного письма із зв'язаним написанням/переплетенням верхніх кінцівок літер. Корпус літери виконувався кольоровими (червоними або ж чорними) чорнилами або тушшю із пишним додаванням рослинних або геометричних орнаментів. Цей стиль виник і набув поширення у Візантії в XI — XII ст., звідки потрапив на Русь. В'яззю, як правило, писали заголовки або ініціали, однак могли писати й цілі тексти. Пізні зразки в'язі стали взірцями для перших кириличних комплектів друкарських шрифтів.

Завдання для самостійної роботи:

1. Палеографія та почеркознавство.
2. Психофізіологічні фактори письма.
3. Графемика.

Контрольні питання:

1. Яких вітчизняних палеографів, що працювали над розробкою критеріїв аналізу письма, ви можете назвати?
2. Що таке графема?
3. Яким є сучасне наукове реноме графології?

Рекомендована література:

Амирова Т. К истории и теории графемики. – М., 1977.

Зиндер Л. Очерк теории письма. – Л., 1987.

Коць-Григорук Л. Українська в'язь // Народознавчі зошити. – Львів, 2011. – № 1(97). – С.145-154.

Тема 5. Матеріали письма та писарські знаряддя. Техніка письма (4 год.).

Лекція 6. Матеріали письма, загальні закономірності їх появи та еволюції. Давні матеріали письма та їх поширення. Пергамент. Папір. Писарські знаряддя в їх історичній евлюції.

В палеографії ***матеріалами письма*** прийнято називати матеріальні носії та їхні різновиди, на яких виконувалися написи. Найдавнішими такими матеріалами були камінь, дерево, деревна кора, глина, кістка або метал. Писемні пам'ятки, виконані на твердих матеріалах шляхом різьблення, витесування або гравіювання є предметом спеціальної історичної дисципліни — *епіграфіки*. Відгалуженнями епіграфіки є також субдисципліни, котрі вивчають давні написи на стінах і архітектурних деталях — *графітологія*, а також особливий різновид давньоруської популярної писемності — *берестологія*. Натіомість, до поля зору палеографії потрапляють лише ті матеріали, надписи на яких виконані за допомогою барвників технікою "м'якого" рукописання — віск, папірус, пергамент і папір. Ці матеріали мали різний ступінь поширення в давній рукописній культурі.

Одним з найдавніших матеріалів письма був ***папірус*** (дав. грецьк. *πάπῦρος*, лат. *papyrus*), технологія якого народилася в Єгипті у III тис до н.е. (назва походить від латинської назви нільської річкової осоки *Cyperus papyrus*, котру єгиптяни називали *papiur*). Сировиною для папірусу слугував нільський очерет, серцевинні волокна якого після замочування в спеціальний спосіб розкатувалися й вирівнювалися до отримання тонких смужок, що склеювалися в аркуші. Після висушування аркуші (скапи) склеювалися в довгі сувої (до 20 аркушів і більше) на яких писали й малювали. Папірусні аркуші були негнучкими тому їх намотували на спеціальні валики (volumen) й зберігали в сувоях. Писали на папірусі здебільшого з однієї (внутрішньої) сторони, що при змотуванні в сувій захищало текст від пошкоджень і впливу світла.

Пліній Старший в своїй "Натуральній історії" (I ст.н.е.) вирізняє 9 гатунків папірусу — від надтонких сніжнобілих, на яких писалися священні книги, хроніки й імператорські укази, до грубих і цупких, що використовувалися в господарських цілях. Гатунки папірусу відрізнялися одне від одного форматами, коліром, якістю робочої поверхні, а також місцем виробництва і, відповідно, ціною.

На початку I тис. до н.е. папірус почав поширюватися по всьому Середземномор'ю, швидко ставши панівним матеріалом письма в античному й елліністичному світі. Ціни на цей матеріал були достатньо високими протягом всієї античної доби. В елліністичну епоху ціни на папірус зросли ще більше, що було пов'язано із встанов-

ленням монополії на його виробництво й продаж єгипетською династією Птолемеїв. Папірус тримав першість серед усіх інших писарських витратних матеріалів аж до XII ст., коли був остаточно витіснений більш зручним і дешевим пергаментом. В Середньовіччі його використання було прерогативою королівських канцелярій та апостольського престолу, що мало підкреслювати вищість статусу володарів, вишуканість їх діловодної практики, що взорувалася на античні взірці.

Вивченням давніх папірусних рукописів займається спеціальна історико-філологічна дисципліна *папірологія*, що виникла наприкінці XVIII ст., коли до рук європейських вчених потрапили зібрання рукописів Геркулануму та Єгипту. Корпус папірусних пам'яток відносно невеликий через нетривкість цього матеріалу, котрий швидко руйнується при надмірній волозі або при пересиханні.

Іншим доволі розповсюдженим матеріалом письма в давню добу були ***воскові таблички (цери)*** (*tabulae ceratae*), котрі використовувалися для ведення ділової документації, листування та в шкільництві. Це були дерев'яні дощечки (самшит, бук, клен), вкриті тонким шаром суміші воску із деревними смолами, на яких писали металевою або кістяною спицею (*stilus*), зворотній кінець котрої мав пласку лопатку, що нею вирівнювали віск, коли було потрібно витерти напис. Перевагою цієї техніки було багаторазове використання робочої поверхні, текст з якої можна було витирати. Декілька табличок могли зв'язуватися між собою шнурками, утворюючи *кодекси*; в залежності від кількості, їх називали диптихами, триптихами або поліптихами. Найцікавіші знахідки воскових табличок походять з Геркулануму та Алжиру — це контракти, квитанції, договори, іноді літературні твори.

В Середньовіччі воскові таблички не лише не вийшли з ужитку, але й набули ще більшого поширення, про що свідчать писемні та іконографічні джерела. Пік їх використання припав на XI — XII ст. Цери уживалися середньовічними книжниками (на них складалися чернетки), спудеями, купцями й писарями. Канцелярія французьких монархів послуговувалася ними ще на рубежі XIII — XIV ст. Навіть у часи домінування паперу, в XVIII — XIX ст., воскові таблички використовувалися для ведення примітивної бухгалтерії на ринках, у ремісничих майстернях і промислових підприємствах.

В історичній науці довгий час побутувало переконання, що цери не набули поширення в давньоруській рукописній культурі. Це судження підважили численні знахідки стилосів-писал у стародавньому Новгороді (було очевидним, що ці знаряддя не пов'язані із берестяними грамотами, адже вони мали пласку лопатку для розгладжування, непотрібну для берести). Пізніше було знайдено кілька табличок XI — XIV ст., зворотний бік яких містив вирізьблену абетку, що вказувало на їхнє використання у школах, а одна з табличок навіть зберегла шар воску із написом. Найвідомішою давньоруською пам'яткою цього типу є Новгородський кодекс ("Новгородська псалтир") першої чверті XI ст. — запис двох псалмів, виконаний на липових дощечках з чотирма "сторінками"-церами, вкритими воском.

З-поміж усіх інших матеріалів письма, найбільшого поширення в давній рукописній культурі Русі-України, набув ***пергамент*** (з давньогрецьк. Πέργαμον (Пергамон), лат. pergamena (або membrana), нім. Pergament) — не-

дублена сиром'ятна шкіра, в особливий спосіб підготовлена для письма та малювання. За переказом Плінія Старшого, правителі елліністичного Єгипту, бажаючи втримати першість Александрійської бібліотеки, котра вважалася одним з семи чудес світу, заборонили вивіз папірусу за межі країни, в тому числі й до малоазійського міста Пергама, правителі якого намагалися розбудувати власну книгозбірню, що мала б перевершити славнозвісну Александрійську. Тоді пергамський цар Евмен II (II ст. до н.е.) звелів своїм ремісникам виготовити матеріал, котрий замінив би папірус і був придатний для написання книг. Шукаючи сировини для нього, майстри зупинилися на шкірі, обробка котрої на Близькому Сході віддавна була на дуже високому рівні, й запасів якої не бракувало по всій країні. Так з'явився новий матеріал для письма, котрий дістав назву міста, що стало одним з перших центрів його виробництва. Втім, археологічні та писемні джерела свідчать, що оброблені козячі та овечі шкіри використовувалися для письма й креслення ще в Стародавньому Єгипті та Персії у II тис. до н.е. Вичинені шкіри, пристосовані для писання були широко відомі в кочових і напівосідлих культурах, як-от у семіто-хамітських народів, де їх використовували для написання священних текстів. В євреїв пергамент (*гевіль*), виготовлений зі шкіри кошерних тварин, від давнини й до сьогодення є традиційним матеріалом для записів Синайського Одкровення. Тож, швидше за все, пергамці просто вдосконалили вже відомі на Сході технології, надавши їм більшої досконалості.

В основі технології виробництва пергаменту лежала багатоступенева обробка шкіри тварин (овець, свиней, телят), котра в кінцевому підсумку надавала їй м'якості, білизни й гладкості поверхні. Спочатку шкіру вичищали від грубої шерсті й залишків м'яса та жиру, а потім на кілька днів замочували у вапняному розчині, що полегшував подальше видалення ворсу. Після цього її напинали на дерев'яну раму й за допомогою спеціальних ножів та бритв зрізали нижній (підшкірний шар-мездру) шар, старанно вигладжуючи поверхню пемзою. Наступною процедурою було вибілювання та грунтовка, від яких залежала якість кінцевого матеріалу. Задля видалення залишків жиру в шкіру втирали крейду, а для надання світлого кольору — молоко, борошно й яєчні білки. Грунтовка була найскладнішим і найвідповідальнішим етапом всього технологічного процесу, а її рецептура трималася майстрами в таємниці. При щонайменшому відхиленні від технології, на поверхні пергаментних аркушів, з часом, могли виступити жирові плями, сам аркуш потьм'янити або розтріскатися. Втім, пергамент був значно зручнішим для письма і малювання, аніж папірус: чорнила й фарба на ньому не розпливалися, гладка поверхня, на противагу волокнистій папірусній, була більш зручною для помахів пера або калама, письмо лягало на ракуш рівно й легко. Крім того, пергамент був більш тривким, не так швидко псувався, і надавався на зовсім інший тип оправлення — розрізання на аркуші, брошурування в зошити і книжкові блоки. В такий спосіб пергамент здійснив справжню революцію в організації рукописного простору, подарувавши людській культурі феномен книги — спочатку рукописної, а потім і друкованої.

Середньовіччя послуговувалося двома основними гатунками пергаменту: власне *пергментом* (лат. pergamen) й *веллумом* (фр. velin від vellum), що відрізнялися між собою видом сировини й, відповідно, якістю. Для виготов-

лення першого йшла шкіра кіз, свиней, овець, телят, баранів, а для другого — шкіри новонароджених й особливо мертвонарджених телят і ягнят. Відповідно, пергамент був грубшим, темнішим із більш шорсткою поверхнею, тоді як веллум м'якшим і молочно-білим. В пізньоантичний період та в ранньому Середньовіччі для виготовлення особливо розкішних манускриптів використовувалися кольорові пергаментні аркуші, котрі підфарбовували природними барвниками — пурпуром, індиго, шафраном тощо (Россанський кодекс або Срібний кодекс (готська Біблія Вульфіли) VI ст.).

В києво-руській та давньоукраїнській рукописній культурі пергамент був панівним матеріалом письма принаймні до XV ст., відколи його почав витісняти папір. На ньому написано безліч пам'яток, починаючи від першої збереженої до нашого часу рукописної книги — Остромирова Євангелія середини XI ст., завершуючи уставними грамотами та магдебурзькими привілеями литовських князів і польських королів. За цей довгий період, на руських землях побутувало приблизно три основних типи пергаменту, технології виробництва котрих походили з різних регіонів й відрізнялися між собою якістю та ціною. Перший вид — південноєвропейський (італійський) для якого використовувалися шкіри ягнят, кіз і овець — був світлого (білуватого) кольору, м'який. Другий — північно(центрально)європейський (німецький) виготовлявся переважно з телячої шкіри (на Русі такий пергамент так і називали — *телятина*). Він мав трохи темніший колір, але, завдяки ретельнішій обробці, дві робочі поверхні. Центрами виробництва пергаменту в середньовічній Європі та Русі були переважно церковні інституції — монастирі, єпископські кафедри при яких існували скрипторії та бібліотеки. З часом, це виробництво вийшло за стіни духовних обителей, утвердившися в містах поряд із іншими тогочасними ремеслами.

Оскільки пергамент був дорогим витратним матеріалом, його намагалися використовувати ощадливо. Широко поширеною була практика багаторазового використання пергаментних аркушів і цілих книг, коли з них зішкрябували непотрібний текст і, після повторного грунтування, писали новий. Такі рукописи називають *палімпсестами* (давньогрецьк. παλίμψηστον, від πάλιν — "знов" і ψηστός — зішкрябаний, лат. Codex rescriptus). Найдавнішим з відомих сьогодні палімпсестів є грецький біблійний манускрипт V ст. Кодекс Єфрема, текст якого у XII ст. був витертий і поверх нього написаний новий. Часто палімпсести містять унікальні тексти, невідомі раніше історикам та літературознавцям — редакції історичних і літературних творів, наукових трактатів, біблійних текстів та апокрифів. Первісні тексти частково відчитуються при підсвічуванні аркушів ультрафіолетовими променями (з подальшим їх фотографуванням) або за допомогою комп'ютерної томографії.

На схилку Середньовіччя, із розповсюдженням більш дешевого і простішого у виробництві паперу, пергамент поступово виходить з обігу, хоча й не здає своїх позицій остаточно. Так наприклад, на початках книгодрукування пергамент і папір використовувалися паралельно (існують "паперові" та "шкіряні" дублікати першодруків І.Гутенберга). На пергаментних аркушах в канцеляріях європейських монархів виготовлялися документи особливо важливого змісту — мирні договори, вірчі грамоти, дворянські дипломи. Діловоди уряду кримського

хана (дивана) послуговувалися пергаментом ще в першій третині XVIII ст.

Зрештою, напоширенішим і найуніверсальнішим матеріалом письма від Середньовіччя й досьогодні є ***папір*** (оч. від лат. «Cyperus papyrus», *папірус*) — матеріал, виготовлений на основі рослинних, деревних або синтетичних волокон, з додаванням проклеювальних речовин, мінеральних наповнювачів і барвників.

Легендарна традиція приписує винайдення паперу китайському сановнику династії Хань Цай Луню (II ст.). Однак, відомо, що він лише вдосконалив технологію, котра існувала раніше, додавши до традиційних інгридієнтів — волокон шовковиці й коноплі — деревну золу й розмочене ганчір'я. Цю масу, розведену водою, було викладено на раму з бамбуковим ситом і, після стікання води, вигладжено й просушено на сонці, в результаті чого отримано цупкий світлий аркуш нового матеріалу. За деякий час технологія швидко поширилася Китаєм та іншими культурами далекосхідного регіону, сприяючи розвиткові літератури, шкільництва й наук, стала працювати на потреби імперської бюрократії. У середині VIII ст. під час арабо-китайських війн у Центральній Азії, секрет виготовлення паперу став відомий арабам, а за їхнім посередництвом і європейцям, котрі налагодили власне кустарне виробництво у XI — XII ст. Перші гатунки європейського паперу були доволі дорогими й нетривкими. Так, імператор Фрідріх II (1194-1250) навіть заборонив використовувати папір для написання документів, що мали юридичну вагу через їх швидке псування. Однак, уже в XIII ст. папір поступово починає витісняти пергамент з канцелярської практики, а збільшення документообігу, розвиток книгодрукування й здешевлення виробництва протягом наступних століть призводять до його цілковитого домінування в рукописній культурі.

Головною сировиною для продукування раннього європейського паперу було ганчір'я з якого отримували паперову масу. Перед початком технологічного циклу ганчір'я сортували згідно гатунків тканини, кольору, ступеню забрудненості, вибивали з нього порох і бруд, краяли на дрібну масу й замочували. Після цього розмочену масу виварювали в казнах, а опісля товкли в ступах до одержання однорідної консистенції. Якість паперу значною мірою залежала від дрібності розмолу, впливаючи на гігроскопічність і міцність майбутніх аркушів. Отриману паперову масу викладали в складані дерев'яні форми, перекладаючи шарами вогкого сукна (на початках паперового виробництва, при застосуванні, головне, ручної праці, якість продукції залежала від рівномірності розподілу паперової маси в формі). Відтак блок з дерев'яними формами встановлювався під прес, що вичавлював з них залишок води. Після цього аркуші виймали з форми, просушували й грунтували тваринним клеєм. Деякі гатунки паперу лощили кістяними гладилками і крейдою, надаючи їм подоби високоякісного пергаменту.

Наприкінці XIII ст. в італійських папірнях почали маркувати папір за допомогою водяних знаків — *філіграней* (італ. filigrana, з лат. filum "нитка", granum "зерно"). Це допомагало захистити продукцію від підробок, сприяло рекламуванню виробника; держава, вимагаючи маркування паперу, своєю чергою, дбала про розрізнення виробників на ринку, регулювання податків і конкуренції. Ефект філіграні досягався шляхом вкладання у паперову форму тонкого дроту, шовкової нитки або кінського волосся, викладеного в химер-

ний спосіб. При відливанні паперової маси це прозоре зображення вичавлювалося на поверхні аркуша, а після його висушування проглядалося на світлі. Філіграні найчастіше мали малюнок у вигляді міських гербів, святих покровителів цехів, ініціалів власників тощо. Перші філіграні на папері українського виробництва датовані XVI ст.

Оскільки власники папірень з плином часу змінювали малюнок водяних знаків, їх аналіз допомагає встановленню часу написання недатованих рукописів. Вивченням типології та асортименту філіграней, їхнім використанням при атрибуції писемних джерел займається спеціальна історична дисципліна — *філігранологія*.

Найдавнішою рукописною пам'яткою, написаною на папері, що походить з теренів теперішньої України є адміністративна книга генуезької колонії в Кафі, датована кінцем XIII ст. На думку дослідників, кустарне виробництво паперу існувало в Галицькій Русі вже на рубежі XIII — XIV ст., потрапивши туди із Заходу і поступово поширювалося на схід України. Невдовзі роботу папірень було механізовано шляхом застосування енергії водяних млинів. У XVI ст. папірництво набуває мануфактурних форм організації праці. Головними його центрами стають Галичина (Львів, Сасів, Брюховичі, Буськ, Черляни), Наддніпрянщина (Радомишльська та Пакульська папірні), Чернігівщина (Понінківська, Чулатівська, Сілецька, Бистрицька, Почепська мануфактури).

Під ***писарським знаряддям*** (інструментами письма) розуміють сукупність інструментів для рукописання, їхнього виготовлення, направи, а також барвники, що використовуються при письмі. Технічна еволюція писарських знарядь йшла пліч-о-пліч із історичною зміною матеріалів письма й розвитком рукописних технік.

Найдавнішими писарськими знаряддями, коли письмо перебувало в малюнковій стадії розвитку, були природні барвники — деревні смоли, вугілля — і загострені дерев'яні палички або очеретини, котрими накреслювали знаки й малюнки. Два останні знаряддя трансформувалися в перші інструменти, пристосовані вже власне до рукописання — калами (калями), котрими користувалися в Стародавньому Єгипті, Персії, Греції та Римі. ***Калам*** (араб. قلم, оч. з давньогрецьк. Κάλαμος "очерет, тростина", лат. calamus, arundo, старосл. "трость") – збірна назва очеретяних або дерев'яних паличок для письма, що ними послуговувалися в різних культурних традиціях від давнини до Середньовіччя. Калам являє собою очеретяний стрижень із загостреним кінцем, який обмакували у чорнила або ж фарбу. Писарі зазвичай використовували цілий набір каламів, що відрізнялися між собою товщиною й кутом зрізу робочої частини, котрі давали різну товщину лінії. На думку палеографів, калам не набув значного розповсюдження в Київській Русі, хоча на деяких зображеннях писців та євангелістів він присутній. Можливо, очеретяні калами із тупим розщепом використовувалися обмежено, як данина візантійській моді.

Більшого розповсюдження в якості писарських інструментів набули пташині пера. ***Пташине перо*** (лат. penne avis), подібно до калама, стало універсальним знаряддям писарів, але набагато перевершило його завдяки еластичності й порожній структурі стрижня, що дозволяв вбирати в себе більшу кількість чорнила. Використання пташиного пір'я відоме ще з I тис. до н.е. Найчастіше використовували пір'я домашніх птахів — гусей, індиків, але

й іноді більш екзотичних — павича, лебідя, тетерука, що мали яскравий окрас і перфектний вигляд. В Європі, починаючи з VII ст., почали масово використовувати гусячі пера. Для цього було декілька причин. По-перше, гуси були надзвичайно поширеною домашньою птицею, по-друге, гусяче пір'я мало достатньо товстий порожнистий стрижень, зручний для тримання пальцями й шпаристу структуру, здатну втримувати достатньо велику кількість барвника. Помірно м'який кінчик пера довго зберігав гостроту й еластичність, не потребуючи повторного оточування. На відміну від калама, перо не треба було часто вмочувати в чорнило, це сприяло збільшенню швидкості письма, його безвідривності. Саме ці якості сприяли розповсюдженню пера при переході від папірусу до пергамента, а пізніше до паперу.

При використанні пера поступово змінився стиль письма. З'явилися прописні й рядкові букви, курсиви, рукописні шрифти, начерк літер став більш плавним, побільшало з'єднувальних елементів між літерами, графічних додатків і декоративних оздоблень. Зрештою, письмо поступово прибрало скорописного характеру, у ньому з'явився нахил. На рубежі XVIII — XIX ст. було винайдено металеві пера, зовнішній вигляд і принцип дії яких наслідував пташині.

Очинювання пера здійснювалося в кілька прийомів. Писарі, як правило готували пера для себе власноруч, беручи пір'я з покрайніх (махових) частин лівого крила птахів (за повір'ям, воно найкраще "лягало" до правої руки). За допомогою спеціального ножа зачищувалася нижня частина стрижня, після чого перо виварювали в лугу, висушували й прокалювали в гарячому піску. При очинюванні в пера навскісно зрізався кінчик зовнішньої сторони, а потім до половини — з протилежної. В робочій частині утворювався жолоб, котрий розрізали (розщепляли) уздовж. Довжина розщепу могла бути різною, в залежності від індивідуальної манери письма (зокрема, сили натискування), або ж отримання потрібної товщини лінії. В пізньому Середньовіччі великі пера, при очинюванні, могли розрізатися на 2-3 частини із повним видаленням волосистої частини. Це дозволяло економити пір'їни, адже не всі вони були придатними для письма, а також збільшувало порожнисту частину стрижня, котра могла вбирати більше чорнила.

Гусяче перо стало найрозповсюдженішим знаряддям руських писарів від часів Київської Русі і аж до початку XIX ст., аж поки не почало витіснятися його металевими аналогами.

Олівці (оч.від польськ. «ołówek», давньоукр. "оливо", "оливце" котре використовувалося в перших стрижнях) — спеціальні стрижні з неорганічних матеріалів — довгий час використовувалися в рукописній практиці як допоміжні знаряддя й були більш поширеними серед рисувальників і мініатюристів. В античності та ранньому Середньовіччі для малювання та розмітки аркушів використовували олівці зі срібними чи олив'яними наконечниками, що залишали ледь помітний слід на пергаменті. Пізніше, для отримання більшої інтенсивності начерку художники почали експериментувати із різними мінеральними інгридієнтами, змішуючи їх із органічними речовинами. Так, у XIV ст. стрижні виготовляли з суміші олива та цинку; в Італії набули розповсюдження олівці з глинистого сланцю, а також суміші випаленої кістки із рослинними клеями, котрі давали інтенсивний жирний начерк. Графіт для виготовлення олівців вперше використали в XVI ст. в

Англії. Наприкінці XVII ст. в Німеччині для графітового стрижня вперше було виготовлено дерев'яну оболонку й у наступному столітті налагоджено масовий випуск олівця сучасного типу. Тоді ж було вдосконалено й технологію виробництва стрижня для якого використовували дешевий графітовий пил, змішаний із глиною та водою із подальшим прокалюванням у печі. Температура обробки і пропорція глини в них давала можливість робити стрижні різної твердості, що стало основою сучасної класифікації олівців за твердістю. В Україні олівець в якості знаряддя для письма набув поступового розповсюдження із середини XVIII ст.

Окрім інструментів у процесі розвитку рукописних технік важливу роль відігравали також барвники — чорнила та фарби. ***Чорнило*** або ***атрамент*** (з лат. atramentum "чорний") — рідка фарба, що складається з природного або синтетичного барвника, розчинника і модифікаторів (згущувачів або консервантів). До XIX ст. головними видами барвників були органічні (деревна кора, чорнильні горішки та чорнильні гриби (деревні наростипаразити)) та неорганічні (сажа, окисли металів, мінерали). В якості розчинників і зв'язуючих речовин використовували воду, оцет, вино, горілку. Атраменти на основі органічних барвників більш тривкі й з інтенсивнішним кольором. Їх легко відрізнити за брунатним відтінком букв, на відміну від сіро-попелястих начерків, виконаних сажевими чорнилами. Писці здебільшого виготовляли чорнила власноруч, використовуючи ексклюзивні рецептури, котрі передавалися від старших до молодших, як частина професійної майстерності.

Паралельно із чорнилами в середньовічній рукописній культурі активно використовували ***туш*** (нім. Tusche) — фарбу, виготовлену на основі сажі. Рецептура туші була відома у II тис. до н.е. на Близькому Сході, але найбільшої досконалості набула в Індії та Китаї у IV ст. до н.е. — II ст. н.е. В середньовічній Європі туш була довізною і називалася "китайською тушшю" або "індійськими чорнилами". В основі технології виробництва було змішування сажі, отриманої з соснових порід деревини, нафти, тваринного клею та деревних смол. Отриману суміш висушували й зберігали в паличках або плитках, натираючи й розводячи водою перед писанням або малюванням. В Європі власне виробництво туші, котра імітувала китайську, розпочалося наприкінці XVI ст. в Англії, а її більш-менш масове використання в писарській практиці припало на XVIII ст. Особливого поширення туш набула в каліграфії, де нею писали як за допомогою пір'їв і каламів, так і пензлями. Пізніше тушшю послуговувалися для оформлення заголовків і буквиць рукописних книг, виготовленні документів особливо важливого змісту (дипломів, грамот тощо).

В книжній, і почасти актовій, писемності Середньовіччя використовувалися також ***фарби*** органічного та неорганічного походження. Ними писали заголовки, буквиці, виділяли окремі літери або слова. В рукописній практиці Давньої Русі найчастіше використовували т.зв. ***кіновар*** (давньогрецьк. κιννάβαρι, лат. Cinnabari) — фарбу, вироблену на основі мінералу сульфіду ртуті. В канцелярії візантійських імператорів вживали кіновар або виготовлені з морських молюсків пурпурові чорнила, що використовувалися в якості sacrum encaustum — священних чорнил, для виконання виключно імператорського підпису (legimus). На Русі замість автентичної кіноварі використовували її замінники — сурик або

малинові чорнила. Пізніше, кіновар'ю стали іменувати фарбу, приготовану на основі ртуті й сірки.

Письмо золотом або сріблом, широко розповсюджене у Візантії, на Русі практично не застосовувалося (є лише опосередковані згадки про такі "золоті" книжки, як-от напрестольне Євангеліє волинського князя Володимира Васильковича (1269-1288)).

До писарських знарядь належать також численні інструменти й прилади для письма, що змінювалися історично, відповідно до еволюції матеріалу й технік рукописання. Уявлення про їх зовнішній вигляд і прийоми роботи маємо зі збережених автентичних предметів а також іконографії. В першу чергу, це різні типи ***ножів*** для очинювання пір'я та олівців, ***пенали-футляри*** для пензлів, каламів, ручок і пір'їв. ***Чорнильниці*** (***каламарі***) в Київській Русі були представлені двома типами — більшими ємкостями, в яких атрамент зберігали (вони виготовлялися з темного скла, глини й мали глечикоподібну форму) й меншими, котрі використовували при книжній чи канцелярській роботі. Найдавніші зразки чорнильниць мали відкриту (у вигляді невеличкої чаші) або закриту (сосуди з одним, двома (для чорнил і кіноварі) або трьома (для пір'їв) отворами) форми. В XVI — XVIII ст., із розповсюдженням писемності, популярними стають комбіновані пенали-чорнильниці. Підчищення пергаменту й паперу в місцях, де було зроблено помилки, здійснювалося за допомогою пемзи (вулканічного туфу) або вологої губки, після чого місце підчистки вибілювалося й по ньому писався новий текст.

Для розмітки пергаментних або паперових аркушів писарями використовувалися ***лінійки*** та ***рейсшини***. Рядки позначалися ***пункторіями*** (лат. punctorium) — олив'яними олівцями, прокреслювалися стрижнем з тонкого дроту, циркулем або ж зубчастим коліщатком, котрі не лишали помітних слідів. В Середньовччі серед переписувачів книг також була популярна ***карамса*** (charaxare) — дерев'яна рамка-трафарет із натягнутими на її основу нитками, що позначали умовні рядки і поля. За спостереженнями палеографів, її використовували здебільшого при написанні парадних кодексів, яким притаманні однакові розміри робочого поля (Остромирово Євангеліє 1056-1057 рр., Ізборник Святослава 1073 р.).

Рекомендована література:

Алексеев А.А. О новгородских вощёных дощечках начала XI в. // Русский язык в научном освещении. – № 2 (8), 2004. – С.203-208.

Борухович В.Г. В мире античных свитков. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1976.

Денисов А. Гербовая бумага Российской империи 1699-1917 гг.: Каталог. – М.: Информэлектро, 2003.

Зализняк А.А., Янин В.Л. Новгородский кодекс первой четверти XI в. — древнейшая книга Руси // Вопросы языкознания. – 2001. – № 5. – С.3-25.

Кошарнівський М. З історії старої паперової промисловості на Чернігівщині // Бібліологічні вісті. – Харків-Київ, 1930 . – №3 (24). – с. 5-43; № 4, с. 49-71.

Крип'якевич І. Найдавніші папірні України // Бібліологічні вісті. – К., 1926. – № 1(10). – С.68-69.

Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). – К., 1974.

Медынцева А.А. О «досках» русских летописей и юридических актов // Советская археология. – 1985. – № 4. – С.173-177.

Сэнсом И. Бумага. О самом хрупком и вечном материале. – М.: АСТ, 2015.

Фихман И. Введение в документальную папирологию. – Москва: Наука, 1987.

Лекція 7. Технічні приймови давніх писарів. Умови роботи й характер роботи писарів. Від малювання до писання. Класифікація та характеристика роботи писаря.

Довгий час палеографи розглядали письмо як певну данність, механічно сприймаючи й інтерпретуючи його зовнішні ознаки. Тільки в XX ст. в науці з'явилося розуміння необхідності реконструкції всіх технічних/технологічних елементів рукописання з метою чіткішого пояснення еволюції рукописних стилів. Окрім прискіпливої уваги до матеріалів та знарядь письма, дослідники звернулися до з'ясування, а іноді й практичного відтворення технічних прийомів письма, зокрема способів тримання писарських інструментів, асортименту меблів, котрі відбилися в старожитній іконографії.

Аналіз зображальних джерел і нечисленних артефактів узасаднив висновок про два переважаючих типи організації робочого місця писаря, котрі визначали триб і продуктивність його роботи. Перший, найдавніший, т.зв. "колінний" спосіб, коли аркуш пергаменту або паперу пришпилювався до дошки, котру під час писання тримали на колінах. В цьому випадку головну роль в процесі писання грали рухи пальців. Найбільше він надавався для маюскульних типів письма, котрими виконувалися богослужбові тексти. Другий спосіб — це використання т.зв. "високих поверхонь", себто столів із горизонтальними чи похилими кришками. Він уможливлював використання не лише пальців, але й долоні та плечових м'язів і більшою мірою надавався для мінускульного та курсивного письма, забезпечуючи вищу швидкість писання та зв'язуваність літер.

Важливе значення мав також спосіб тримання писарського інструменту. Палеографи виділяють декілька таких: 1) перо притиснуте до прямої фаланги вказівного пальця між великим і вказівним; писанням керують рухи фаланг пальців (цей спосіб є найбільш поширеним у наш час при навчанні дітей основам грамоти й письма); 2) перо або калам тримається пучком великого, вказівного та середнього пальців; 3) калам або перо тримаються великим та вказівними пальцями.

Особливе значення серед технічних прийомів письма відігравали способи очинки пер та каламів, про що вже йшлося вище. В книжному та літургійному письмі писарі паралельно користувалися інструментами з різними формами очинки робочої частини, котрі давали лінії різної товщини, були пристосовані до швидшого чи повільнішого письма.

Початки кириличної писемності в нашій історичній традиції тісно пов'язані із християнством. Власне, першопочатковою функцією письма було донесення до вірних божественного слова, молитов і християнської обрядовості, тож воно виконувало важли-

ву скаральну функцію. Ця особливість була властива практично всім найдавнішим системам письма, котрі володіли магічними властивостями. Тож власне сам процес писання, підготовки матеріалів і режим роботи писаря були більшою чи меншою мірою підпорядковані певним нормам і навіть обрядовості. Переписування та переклад богослужбових текстів, Святого Письма, теологічних трактатів вважався різновидом духовного подвижництва. Зовнішній вигляд і письмо таких книг мало оприявнювати їх святість, бути ошатним і урочистим. Організація рукописного простору-аркушу культивувавла чіткість і вивіреність в усьому: від пропорційності літер та міжрядкових інтервалів, до шрифтових виділень цезур, ініціалів тощо.

Інші каліграфічні принципи діяли в книжному та діловому письменстві, котрі в силу своєї специфіки наділяли їх більшою практичністю, утилітарністю. Книжкова рукописна графіка прагнула бути універсальною, доступною більшому колу читачів із різними рівнями грамотності (в подальшому цей підхід наслідуватиме друкована книга). Канцелярське письмо циркулювало в більш обмеженому колі — урядників, суддів, купців, військових - й витворювало власні естетичні канони, розраховані на "своїх".

Каліграфія у власному значенні цього слова, себто особливо вишуканого письма, підпорядкованого певним канонам, нормам, найдовше затримується саме в літургійному письменстві. Курсивізація книжного та канцелярського письма, яке подібними правилами не обмежувалося, навпаки прагнуло довільності, швидкості й постійно шукало нових форм і технічних прийомів до спрощення й пришвидшення процесу письма. Коли скорописання й скоропис здомінували в рукописній культурі, каліграфічні практики почали поступово відмирати, затримавшись лише там, де зміни в культурній сфері відбувалися дуже повільно, або в обороні традицій стояли релігійні інститути (як-от в цивілізаціях Південно-Східної Азії, Середнього та Далекого Сходу).

Завдання для самостійної роботи:

1. Співвдіношення письменності й грамотності в освітньому коді домодерних культур.
2. Писар і писарське ремесло як об'єкт історичного дослідження.
3. Психо-фізологічні особливості почерків.
4. Графічно-координатний метод вивчення письма.

Контрольні питання:

1. Яку роль в роботі з рукописами грають філіграні? Якою була їхня функція в минулому?
2. В чому полягає координатний метод палеографії?
3. Що таке почерк?

Рекомендована література:

Полторацкий А.И. Графика, как фактор организации текста // Лингвистика текста: Материалы научной конференции. – М., 1974. – Ч.2.

Розов Н.Н. Скорописание или скоропись? // Вспомогательные исторические дисциплины. – М., 1969. – Вып.2.

Саморковский В.М. Координатно-графический метод исследования почерка. – Воронеж, 1973.

Тема 6. Методи комплексного датування та атрибуції рукописних пам'яток

Лекція 8. Технічні прийоми читання рукописів. Зовнішня та внутрішня критика джерел. Роль суміжних історичних дисциплін та мовознавства в арсеналі палеографа.

Перші методи, застосовувані палеографами у XVIII ст. полягали у систематизації доступних їм рукописів за хронологією та географією. У згрупованих за цими принципами пам'ятках можна було чіткіше побачити, як письмо змінюється з часом (наприклад, у ранньому та пізньому Середньовіччі), й якими є регіональні відмінності між кириличним/латинським письмом у різних частинах Європи. Наступним кроком було виділення великих стилістичних груп письма, що відрізнялися одина від одної графічним складом, а відтак — спроб пояснити причини їх появи, вектору еволюції та зникнення. На цьому рівні розвитку палеографічних студій, вченим доводилося враховувати загальний історичний і культурний контексти, розвиток людської самосвідомості, технологій та багатьох інших факторів, що прямо чи опосередковано впливали на рукописну культуру.

І все ж підставовим умінням фахового палеографа було і є правильне прочитання стародавніх текстів. Воно базується на кількох загальних правилах, дієвість яких забезпечує постійна практика: 1) чітке й послідовне прочитання всіх літер/слів, 2) знання мови (лексики, морфології, орфографії) допомагає правильному прочитанню/розумінню тексту; не слід покладатися на "здогадування" (цей прийом називається *конʼєктура*): воно можливе лише в обмеженому ряді випадків, прочитані в такий спосіб слова вимагають обовʼязкової перевірки; 3) важко прочитувані або геть нечитабельні літери варто знайти і спробувати прочитати в інших фрагментах тексту — в них може бути ясніший начерк, або їх прочитання стане зрозумілим із цілого слова; 4) слід обережно ставитися до буцімто "знайомих" літер, котрі насправді можуть бути лігатурами, або (в скорописі) варіантами звʼязаного написання рядкових літер із надрядковими; 5) в мінускульних і курсивних почерках деякі літери можуть мати схожі начерки – "а", "к", "и" або "г" та "ч"; 6) вчитися читанню зручно на опублікованих пам'ятках, котрі мають факсимільні та метаграфовані версії одного й того самого тексту; 7) важливе значення мають знання формуляру різних видів актових джерел, клішованих виразів тощо.

На перших етапах свого становлення й розвитку палеографія посідала місце тих дисциплін, котрі в арсеналі історика опікувалися т.зв. зовнішньою критикою джерел — аналізом й інтерпретацією всіх видимих оку прикмет рукопису — його письма, матеріалу, на якому він був виконаний, філіграней або гербових штемпелів, вірчих елементів (печаток). Сукупний аналіз цих елементів складав уявлення про час створення документу та його автентичність, даючи таким чином дослідникові "зелене світло" для подальшої роботи із ним, себто внутрішню критику (аналіз і перевірка описуваних подій, історичних персоналій, дат). По мірі вдосконалення методів, палеографічні студії далеко вийшли за межі вивчення суто матеріального контексту рукописної культури. Відштовхуючись від дослідження серій і корпусів рукописних пам'яток, палеографи почали

дослідження феномену письма як соцільного явища, ступеню його поширення, співвідношення й взаємних впливів письма і читання, писемної та безписемної сфер в різних культурах, впливу рукописання та друкарства на розвток літератури й освіти; окремим предметом дослідження постало писарство, як ремісничий фах і відміна інтелектуального заняття.

Рукописні пам'ятки почали досліджувати не тільки в контексті еволюції графіки, але й як цілісні явища культури. Таким є, наприклад, рукописна книга при вивченні якої аналіз почерків є лише відправною точкою. Він неодмінно сполучається також із вивченням елементів оформлення (заголовків, ініціалів, кінцівок, рубрик), рукописних мініатюр, авторських або читацьких поміток (*маргіналій*), і аж до технологій оправи (зшивання рукописних зошитів у книжковий блок, оправи в палітурку і т.д.). Кожним із цих елементів опікуються різні спеціальні історичні дисципліни — історична іконографія, кодикологія, маргіналістика.

Лекція 9. Сучасні технічні методи дослідження рукописів.

Дослідження рукописних технік, писарських прийомів, графічного складу письма неможливе без застосування спеціальних технічних методів. Ще на початку XX ст. відомий український палеограф і джерелознавець І.Каманін сконструйував спеціальні прилади — *графометри*, — що мали допомогти дослідникам перейти від візуальних спостережень над почерками до більш точних вимірювань, а відтак отримання цифрових даних, котрі можна було обробляти статистичними методами. Виміри, виконувані графометрами (скляними лінійками, циркулями й транспортирами із міліметровими та півміліметровими шкалами замірів), стосувалися висоти й ширини літер, куту нахилу в рядку, співвідношення основних і додаткових елементів тощо. Зібрана в такий спосіб кількісна інформація давала більш точну й чітку картину змін в графічному складі письма, його регіональних відмінностях.

Із розвитком фотографії набув поширення фотоаналіз рукописів (*макрофотографія*), котрий включає декілька різних методів: фотографування в інфрачервоних та ультрафіолетових променях із метою прочитання первинних шарів палімпсестів, фотографування у люмінісцентному освітленні згасаючих текстів. Рентгенівські знімки рукописів (або ж віднедавна комп'ютерне томографування), котрі оприявнюють анатомію та послідовність начерків, рух пера при накресленні літери, допомагають відстежити дукт письма рукописів.

Завдання для самостійної роботи:

1. Епіграфіка та палеографія.
2. Дипломатичні методики та палеографія.
3. Методи дослідження палімпсестів.

Контрольні питання:

1. Вкажіть основні параметри атрибуції рукописних пам'яток
2. Що таке фальсифікат?
3. Хто такий палеотаф?

Рекомендована література:

Дианова Т. Метод датировки документов с помощью водяных знаков и принципы публикации филиграней // Археографический ежегодник за 1974 год. – М., 1975. – С.180-204.

Іванова О., Іваннікова М. Рукописна кирилична книга XVI – XVII ст.: основні принципи атрибуції // Архіви України. – 2002. – № 4-6. – С.169-178.

Пронштейн А. Использование вспомогательных исторических дисциплин при работе над историческими источниками. – М., 1972.

Пронштейн А. Методика исторического источниковедения. – Ростов-на-Дону, 1976.

Яременко М. Спеціальні історичні дисципліни: Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей. – К., 2010.

Основна література до змістового модуля 1:

Амирова Т. К истории и теории графемики. – М., 1977.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К., 1998.

Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. – К., 1988.

Зиндер Л. Очерк теории письма. – Л., 1987.

Истрин В. Возникновение и развитие письма. – М., 1965.

Истрин В. 1100 лет славянской азбуки. – М., 1988.

Кісь Я. Палеографія. – Львів, 1975.

Кріль М. Основи палеографії. – К., 1995.

Лурия А. Очерк психофизиологии письма. – М., 1960.

Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х рр. – К., 2000.

Рейсер С. Палеография и текстология нового времени. – М., 1970.

Фридрих И. История письма. – М., 1979.

Частина II

Кириличні рукописні практики і стилі в XI — XVIII ст.

Тема 7. Виникнення слов'янської писемності. Характеристика кириличного письма

Лекція 10. Основні концепції виникнення писемності в слов'ян.

Кирилиця й глаголиця: час і сфери побутування. Кирилична абетка. Проблема співвідношення письма і мови доби Середньовіччя.

Історична типологія стилів письма

Поява писемності в слов'ян належить до найбільш глобальних і дискусійних проблем в сучасній науці. Над її розв'язанням працюють учені, що належать до різних галузей знання — палеолінгвісти, археологи, історики, антропологи. На сьогодні очевидним є те, що писемність в слов'ян виникла й розвивалася ще до поширення в них латинської та кириличної абеток. Імовірно, це були системи піктографічного типу, котрі сформувалися протягом першої половини I тис. до. н.е — першої половини I тис. н.е. на основі синтезу т.зв. слов'янської протоієрогліфіки й писемності сусідніх народів — германців, кельтів, скіфів та сарматів. Саме їх мав на увазі під "чертами и резами" болгарський монах Чорноризець Храбр (кінець IX — початок X ст.) в своєму трактаті "Про письмена". Виявлені археологами записи на посуді, камені, деревній корі, виконані за допомогою набору примітивних знаків, піктограм, змінених літер рунічного, грецького та латинського алфавіту використовувалися для фіксації господарської інформації, географічних відомостей, укладення примітивних календарів і на додачу мали ще й скаральну функцію.

Паральельно з піктографічним письмом зародилося фонетично-алфавітне, котре передавало не об'єкти матеріального світу, а звуки розмовної мови й було бульш гнучким і зручним. Знаки для нього запозичувалися з грецького та латинського алфавітів із додаванням видозмінених графем, що передавали звуки, властиві слов'янським мовам. Цей тип письма називають протокирилицею.

Подальший розвиток протокирилиці був тісно пов'язаний із просвітницькою діяльністю візантійських місіонерів братів *Кирила* (мирське ім'я Костянтин, бл. 826/827-869 рр.) та *Мефодія* (мирське ім'я Михаїл, бл. 815-885 рр.), запрошених у 863 р. до Великоморавської держави князем Ростиславом. Ними було створено старослов'янську мову — лінгвістичний конструкт на основі давньоболгарських та македонських діалектів із долученням до них елементів моравської мови, котрі пізніше втратилися. Старослов'янська мова була штучною за своєю природою, але більш-менш зрозумілою в різних частинах слов'янського світу. Ця універсальність робила її придатною для проповідування Христової віри та перекладу Святого Письма. Саме з цією метою Костянтин напередодні приїзду до Моравії впорядкував протокириличне письмо, яке він добре знав, "прив'язавши" його до лінгвістичних особливостей старослов'янської мови, створивши ***кирилицю***. Нею місіонери переклали вибрані місця зі Святого Письма, Псалтир і Апостольські послання (хоча в житійній легенді про слов'янських просвітників згадується, що ще напередодні моравської місії Кирило бачив у Корсуні (Херсонесі) Євангеліє та Псалтир, писані "руськими письменами" і спілкувався "руською" говіркою із місце-

вими мешканцями). Щоправда, вчені розходяться в думках, який саме алфавіт створив Костянтин — ***кирилицю*** (назва походить від імені упорядни-ка — Кирила) чи ***глаголицю*** (від старосл. "глаголити" — говорити).

Обидві абетки, що майже співпадають у алфавітно-літерному складі, створені на основі грецького, латинського та самаритянського (різновиду давньоєврейського) алфавітів, з додаванням видозмінених знаків, а в глаголиці ще й астрологічних знаків та кабалістичних символів. В XI ст. кирилиця мала 43 символи, а глаголиця — 40. Спільними в них так само були назви літер і послідовність їхнього розміщення.

Найголовніша відмінність між алфавітами — графічна. В кирилиці літери простіші для написання, а в глаголиці — складніші, вибагливіші. Крім того, в галаголичному наборі відсутні питомо грецькі літери. З 43 літер кирилиці, 24 були запозичені з візантійського уставного письма (унціала), з повним збереженням їх основних рис (літери «а», «в», «г», «д», «е», «з», «и» та ін.). Решта 19 літер були створені для передачі питомо слов'янських звуків («б», «ж», «ѕ» ("зело"), «оу» ("ук"), «ц», «ч», «ш», «щ», «ъ» ("ер"), «ы» ("еры"), «ь» ("ер"), «Ѣ» ("ять"), «ю» та ін.). Через свою графічну громіздкість глаголиця поступово вийшла з обігу протягом XI — XII ст., будучи повсюдно витісненою кирилицею, що стала панівним алфавітом у слов'янських країнах, які знаходилися в орбіті впливу візантійської цивілізації.

Найдавніші написи, виконані кирилицею, походять з території Болгарії: напис, датований 931 р., на стіні скельного монастиря біля с. Крепча, а також хронологічно близький напис на глиняній посудині з Преслави. До кінця IX — початку X ст. відносяться кириличні-глаголичні написи з монастирських комплексів у с.Равно (Болгарія), с.Мурфатлар (Румунія) та ін. В Плісці (Болгарія) на намогильному камені з Великої базиліки зберігся грекослов'янський кириличний напис кінця IX — початку X ст. Ще один з найдавніших кириличних написів східнослов'янського ареалу міститься на горщику з Гньоздовського могильника (Росія), датований бл. X ст.

Найдавніші з кириличних рукописів — Савина книга (Савине Євангеліє) кінця X — початку XI ст., Супрасльський збірник XI ст. болгаро-руського походження та Єнинський апостол XI ст. (Болгарія). З-посеред глаголичних пам'яток найдавнішими є Київські глаголичні листки X ст., Зографське Євангеліє X–XI ст.

Усталення графічного складу кириличного алфавіту відбулося протягом X-XI ст., тоді як розвиток старослов'янської мови тривав і далі. Поширившися разом із християнством слов'янським світом, ця мова опанувала різні сфери, де існувала потреба в сталій фікскації, збереженні та передачі інформації, — в першу чергу, церковному житті, літературі, державному управлінні, торгівлі тощо. В різних регіонах слов'янського світу старослов'янська мова накладалася на місцевий мовний субстрат, численні говірки, збагачуючи ними свою лексику, морфологію та орфографію. Ці нові відмінності відбивалися у текстах — перекладах Святого Письма, літургійній літературі, літописах, юридичних актах. Вже з XII ст. в писемних пам'ятках стає дуже помітною різниця у вживанні певних букв і словоформ, в залежності від регіону. Такі варіанти старослов'янської мови називають редакціями або *ізводами*. Виділяють наступні ізводи старослов'янської мови: 1) ізводи давнього періоду (до XIV ст.):

моравсько-чеський, хорватський, болгаро-македонський, сербський, східнослов'янский (києво-руський); 2) ізводи середнього періоду (XIV—XV ст.): болгарський, сербський, московський, литовсько-руський (українсько-білоруський); 3) ізводи пізнього періоду (XVI—XVIII ст.): синодальний.

Всю історію кириличної писемності в українській традиції можна умовно поділити на ***три хронологічних періоди***, котрі відображають не тільки графічну еволюцію письма, але й якісну зміну функції письменства в культурі. ***Перший період*** припав на XI — середину XIV ст. Він пов'язаний із початком проникнення і утвердження кирилиці в давньоруську культуру разом із поширенням християнства візантійського зразка. Це час домінування церковного письма, коли його головним жанром є рукописна літургійна книга, згодом — літописи, перекладна література та енциклопедичні компіляти руського походження. Церкві, зокрема монастирям, належить монополія на володіння мистецтвом письма, котре трактується як сакральна субстанція, належна Богу, а володіння ним — видом духовного послушенства. Графіка письма, котре є ще мало поширеним, статична, без поділу на функціональні види. ***Другий період***, остання третина XIV ст. — перша половина XVI ст. Виникає ділове письменство, як цілком самостійна галузь функціонування рукописної культури, яке відокремлюється від церковної та книжної писемності. Із розповсюдженням грамотності та зростанням ролі письмового документу, з'являються й набувають самостійності регіональні традиції рукописання. ***Третій період*** припадає на другу половину XVI – кінець XVIII ст., коли ділове і книжне письменство остаточно домінують над літургійним. Поступове поширення друкованої книги започатковує вплив друкарської графіки на рукописну. Письмо стандартизується і стає об'єктом педагогізованого навчання.

Упродовж XI — XVIII ст. в давньоукраїнській культурі виникли й розвинулися три рукописні стилі (типи) письма, що обслуговували різні сфери й, відповідно, різнилися між собою технікою, графічним складом і ступенем поширеності: ***устав***, ***півустав*** і ***скоропис***.

Завдання для самостійної роботи:

1. Піктографічні та мнемотехнічні системи писемності в слов'ян.
2. Розвиток письма в сусідів слов'ян.
3. Головні концепції походження кириличного письма.

Контрольні запитання:

1. За якими археологічними пам'ятками відома слов'янська протописемність?
2. Що вам відомо про діяльність Климента Охридського?
3. Яка доля глаголичного письма?

Рекомендована література:

Белей Л. Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови. – К., 2015.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К., 1998.

Зализняк А.А. Древнейшая кириллическая азбука //Вопросы языкознания. – 2003. – № 2. – С. 3-31.

Тема 8. Палеографія писемних пам'яток XI — XIV ст.

Лекція 11. Найдавніші види кириличного письма та писемні пам'ятки. Роль візантійської традиції. Ранній устав. Пізній устав. Типи скорочень.

Найдавнішим видом письма є ***устав***, що побутував у давньоруській писемності протягом XI — XIV ст. В загальних своїх рисах давньоруський устав є продуктом наслідування візантійського літургійного письма, яким були виконані богослужбові книги, що потрапляли на Русь напередодні та після прийняття християнства. Це було каліграфічне, парадне й надзвичайно витончене письмо, що виконувалося дуже ретельно й повільно. Всі букви буквально виписувалися-вимальовувалися ("уставлялись" в рядку, як пишуть про процес письма тогочасні джерела) окремо одна від одної. Загальним каноном устава була геометричність і пропорційність графіки окремих літер, відсутність нахилу й відстаней поміж словами в рядку. Вертикальні риси корпусу літер зорієнтовані перпендикулярно, а горизонтальні — паралельно до лінії рядка. За верхню й нижню лінії ряка могли виходити кінцівки лише деяких літер ("Р", "У"). Пропорції найдавніших зразків уставного письма тяжіють до квадратних форм, більш пізнього — до видовжених прямокутних.

Літери в текстах, писаних уставом, не з'єднуються між собою, відстань між ними майже однакова; дуже рідко, особливо у найдавніших текстах, могла вживатися надрядкова літера (заради економії місця, або коли писець не "вкладався" у рядок і було незручно робити перенос), що було властиво для грамот або писарських дописок у кодексах. Так само практично відсутній поділ на слова та речення, що значно ускладнює читання й потребує особливої уваги.

Найдавнішими пам'ятками, писаними уставом, є рукописне Остромирове Євангеліє 1056-1057 рр., Ізборники Святослава 1073 та 1076 рр., Новгородські служебні Мін'єї 1095-1097 рр. Палеографи зауважили, що ці, а також пізніші тексти мають різні стилістичні особливості, зумовлені не лише відмінностями в почерках писців, але спричинені наявністю певних регіональних писарських традицій. Таким чином, можна говорити про складання на рубежі XI — XII ст. регіональних писарських шкіл.

Давньоруський устав у своєму розвитку пройшов декілька етапів. Згідно стилістичних змін у його еволюції, дослідники виокремлюють *ранній устав* (XI — перша половина XIII ст.) та *пізній устав* (друга половина XIII — середина XIV ст.). Для першого виду характерні чіткі геометричні форми, каліграфічність, пропорційність літер із мінімумом над- чи підрядкових елементів. Наприкінці XII ст. геометричний принцип уставного письма починає порушуватися, лінії втрачають прямизну, дуги й напівокруглі елементи отримують ламаність у начерку. В подальшому частіше порушується симетричність, верхні й нижні елементи літер ("В", "Д", "Р", "У", "Х") видовжуються, виходячи за лінію рядка. Перекладини "И", "Н", "Ю" розташовуються не по центру, а в нижній чи верхній частині корпусу літери. Устав поступово еволюціонує в бік півуставу, пришвидшуючи процес писання, змінюючи пропорції літер до більш простих.

Варто пам'ятати, що система рядкових знаків, наявна в давньоруських кодексах, здебільшого була запозичена

з візантійського письма (знаки придихів у грецькій мові) й не мала нічого спільного із власне розділовими знаками. Так, наприклад, крапка (“.”) вживалася одночасно й для позначення кінця фрази, речення, при виділенні дати або скорочення в рядку.

Уставні тексти послуговувалися цілим набором скорочень, що були реплікою візантійської традиції. Це економило час писання й заощаджувало місце на дорогому пергаментному аркуші. Скороченню підлягали найбільш уживані слова з суспільно-політичної лексики (“князь”, “пан”) або ж т.зв. “імена священні” (*nomina sacra*) (“Бог”, “святой”, “Ісус Христос”). Скорочення досягалося шляхом виключення голосних букв або закінчення. Над скороченим словом ставився надрядковий значок-*титло*.

На жаль, на сьогодні дуже мало відомо про умови та організацію роботи давньоруських писців. Книгописання, як головна галузь рукописної культури Русі, до XIV ст. залишалося прерогативою Церкви. На початковому етапі поширення писемності, переписування книг зосереджувалося в соборах при єпископських кафедрах і найбільших монастирях. Ним займалися представники білого духовенства й, можливо, візантійські майстри, що приїжджали на Русь із першими грецькими митрополитами. В подальшому, при найбільших монастирях виникали скрипторії в яких працювали священники, д’яки й ченці. Із розвитком міської культури в XIII - XIV ст. формується самостійний ремісничий фах писців, серед яких стає дедалі більше світських осіб.

Чи існувала якась внутрішня ієрархія й впорядковані професійні практики в писарському середовищі, наразі сказати важко. Відомо, що в монастирських скрипторіях Європи та Візантії робота скрибів регламентувалася спеціальними настановами, що визначали їхній “штат” і коло обов’язків.

Письмові свідчення щодо прийомів роботи, знарядь письма й витратних матеріалів давньоруських книжників XI — XV ст. надзвичайно уривчасті й поодинокі. До недавнього часу палеографи більшою мірою покладалися на свідчення середньовічної іконографії. Однак її ретельніший і системний аналіз, проведений фахівцями в останні десятиліття, засвідчив, що більшість зображень писців виконані в традиціях латинської та візантійської іконографії євангелістів, практично не відбиваючи реалії давньоруського побуту. І все ж таки, певні спостереження над технікою письма й умовами роботи давньоруських писців зробити можна. Головною формою побудови рукописного простору був розшитий пергаментний зошит із пролінованими рядками. При писанні його тримали напіввідкритим, поклавши на дерев’яну дошку, котра знаходилася на колінах писця (при цьому, спеціальні пристрої, як-от пюпітри, зображені в літописних мініатюрах, насправді не використовувалися). Скриби володіли щонайменше чотирма прийомами тримання пера або каламу, в залежності від типу письма, котре вони застосовували. При укладанні компілятивних текстів (літописів) або ж перекладах іншомовних книг використовувалися чернетки, що писалися на бересті, пошкодженому й старому пергаменті. Очевидно, менш поширеним було писання під диктовку.

Лекція 12. Кириличні цифрові значення та системи літочислення.

Давні календарні системи а також визначення, уточнення дат, переклад давніх систем літочислення на сучасну є предметом вивчення спеціальної історичної дисципліни — *історичної хронології*. На Русі в дохристиянський період був поширений сільськогосподарський (аграрний) календар, початки якого сягали ще І тис. до н.е. Із прийняттям християнства поступово почав поширюватися Юліанський календар, що розповсюдився переважно в церковному житті й трохи згодом — в адміністративному. У візантійській версії, що була запозичена після володимирового хрещення, новий рік розпочинався не 1 березня, а 1 вересня, а літочислення велося від "створення світу". Це створює певні особливості при переведенні дат (в першу чергу, літописних, котрі вживали і березневий, і вересневий новий рік) на сучасне літочислення.

Завдання для самостійної роботи (4 год.):

1. Давня іконографія про роботу середньовічних писарів.
2. Давньоруська в'язь.

Контрольні питання:

1. Техніки середньовічного письма.
2. Умови роботи скрибів.
3. Писарське приладдя.

Рекомендована література:

Амирова Т. К истории и теории графемики. – М., 1977.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К., 1998.

Столярова Л.В. Из истории книжной культуры русского средневекового города XI — XVII вв. – М., 1999.

Истрин В. Возникновение и развитие письма. – М., 1965.

Истрин В. 1100 лет славянской азбуки. – М., 1988.

Тема 9. Палеографія писемних пам'яток XIV — XVI ст. (4 год.).

Лекція 13. Зміни в структурі писемної культури та писарської практики доби пізнього Середньовіччя. Графічний склад півуставного письма та його розвиток. Ранній півустав. Пізній півустав.

Лекція 14. Зміни в мовному складі писемних пам'яток. Формування давньоукраїнської актової мови та писемності. Характеристика північно-руського та західноруського півуставу.

Еволюція уставу наприкінці XIV ст. поступово спричинилася до формування та усталення нових типів письма — ***півуставу*** та ***скоропису***. Втім, передумови їхньої появи криються не лише у внутрішній еволюції рукописної графіки, змінах матеріалу письма, але й у масштабних соціо-культурних змінах: розбудові й розгалуженні адміністративних і судових органів влади, ускладненні системи державного управління, розвитку економіки, котрі поводували збільшення потреб у фіксації та передачі різноманітної інформації, стимулювали поширення грамотності тощо. Водночас, у суспільстві пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу зміцнюється система т.зв. вторин-

них соціальних зв'язків — дружби, товаришування, виникають мистецькі та наукові об'єднання, а разом із ними шириться феномен приватного листування, котрий розвивається паралельно із щоденникарською та мемуарною практиками. Розвиток мистецтв, зокрема літератури та т.зв."наук про старожитності" (головне античні, котрі надихали митців та інтелектуалів доби Відродження) вимагали збільшення обсягів і темпів копіювання давніх рукописів. Всі ці обставини, як ніколи раніше, актуалізують вміння писати, розширюють сферу його побутування, змінюють систему навчання.

Саме у названих вище сферах письменства, півустав і сформувався як самостійний тип письма. На українських землях, що входили до складу ВКЛ, півустав швидко закріпився в якості ділового письма в канцеляріях короля Владислава II Ягайла та князя Вітовта. Цей *"уставний скоропис"*, як його називали дослідники, на рубежі XIV — XV ст. поступово почав трансформуватися у ранній скоропис. В якості "книжного" письма, він масово застосовувався для копіювання кодексів. Їх більшому й швидшому тиражуванню, в додрукарську епоху, сприяло поширення дешевого й зручного у використанні паперу. Півустав лишався панівним стилем у рукописних книжках аж до початку XIX ст.

Палеографи виділяють у розвитку півуставу два періоди: 1) *ранній півустав* (старший) кінець XIV — XV ст. і 2) *пізній півустав* (молодший) XVI — XVII ст. В технічному відношенні півустав відрізняється від уставу швидкістю писання, хоча вона й надалі залишається відносно невеликою. Цей чинник спричинює зменшення кеглю літер, їхньому нерівномірному розташуванню в рядку, відході від принципів пропорційності та геометричності. Помахи пера в руці писаря тяжіють до зменшення амплітуди, криво- та прямолінійні рухи чергуються, дукт письма спрощується. Літери отримують нахил у рядку, що стало результатом іншого способу тримання матеріалу письма — папервого аркушу, - котрий писареві зручніше було тримати під кутом, що сприяло пришвидшенню темпу писання. Замість чіткого дотримання прямоти ліній, гострих кутів, з'являються викривлені начерки й закруглення (ці властивості стилю колись давали привід палеографам говорити про т.зв. "зіпсований устав"). Збільшується також варіативність письма — коли писар міг писати одну й ту саму літеру у кількох начерках. До характерних рис західноруського (давньоукраїнського) уставу належить також використання грецьких літер, та поява у ньому численних літер латинської абетки, що використовувалися і як заглавні, і як рядкові.

Пришвидшенню процесу письма сприяла також зростаюча кількість скорочень (тепер вони поширювалися не тільки на релігійну лексику, але й на суспільно-політичну), лігатур, а також виносних літер, що писалися над рядком. Варіативність надрядкових літер була невеликою, їх графіка мало чим відрізнялася від рядкових. В пізніх варіантах півуставу (т.зв. "біглому") нахил літер у рядку збільшувався, їхні кінцівки дедалі більше виходили за верхню й нижню межу рядка, зростала кількість виносних.

В пізньому Середньовіччі також формуються початки сучасної системи пунктуації. Система розділових знаків у європейських мовах (в першу чергу, романських) має витоки у писаннях александрійських граматиків II — I ст. до н.е. Сучасний вигляд вона отримала внаслідок впорядкування італійським гуманістом і видавцем

Альдом Мануцієм Молодшим (1547-1597), котрий у 1566 р. опублікував трактат "Orthographiae Ratio".

Завдання для самостійної роботи (2 год.):

1. Тайнопис.
2. Поширення паперу на українських землях.

Контрольні питання:

1. Особливості пізньосередньовічної книжкової графіки.
2. Поширення письменності в ранньомодерний час.
3. Нові рукописні техніки.

Рекомендована література:

Висоцький С. Київська писемна школа XI — XII ст. (До історії української писемності). – К., 1998.

Дубровіна Л., Гальченко О. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992.

Захарчишина П. Палеографічні особливості львівського письма XVI —XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип.1. – С.189-194.

Тема 10. Палеографія пам'яток скоропису другої половини XV — першої половини XVII ст.

Лекція 15. Графічний склад українського скоропису. Типи скорочень. Надрядкові літери. Класифікації скоропису. Графічні особливості писарських шкіл.

Скоропис, як самостійний стиль письма, з'явився водночас із півуставом на переломі XIV — XV ст. Його виникнення безпосередньо пов'язане із потребами в тиражуванні більшої кількості документації в царині державного управління, економіки, усталенням і збільшенням обсягів ділової та приватної кореспонденції (листування). Тому в палеографії його часто називають *"канцелярським письмом"*. Довгий час серед дослідників побутувала думка, що скоропис сформувався на основі півуставу, будучи наслідком його еволюції та спрощення. Втім, ретельний аналіз і порівняння рукописних практик, застосовуваних у книжному та діловому письменстві, схилили палеографів до думки, що ці стилі виникли приблизно в один і той самий час на основі пізнього уставу, співіснуючи та розвиваючись кожен в свій спосіб упродовж XV — XVI ст. З часом скоропис переріс рамки ділової писемності, поширившися в сфері літератури, освіти, книжності. Серед учених немає єдиної думки щодо факторів, котрі вплинули на формування графічного складу нового типу письма. Очевидним є те, що він сформувався в середовищі руських писарів великокнязівської канцелярії ВКЛ, і можливо, зазнав впливів поширеного на той час *латинського курсиву*. З іншого боку, на його стилістику могли вплинути взірці південнослов'янського (болгарського, сербського) півуставу та скоропису, що почав проникати на Русь у XIV ст.

Питомою ознакою скоропису є збільшення швидкості письма, що досягалося більшою й швидшою амплітудою рухів пера й спрощення начерків графем. Цей ефект досягався коштом відмови від традиційно ретельного ви-

писування й "уставления" літер в рядку, їх зв'язним написанням. Головними рисами скорописних технік є вільний рух пера з довільним притиском, збільшення варіативності написання літер, написання літер безвідривним способом із застосуванням лігатур, численні скорочення та надрядкові літери. Для скорописних почерків характерною є "легка" та "середня" вага письма, невеликий кегль літер, брак симетрії й пропорційності в корпусі літер. В рядку літери пишуться прямо або із нахилом вправо.

Розвиток скоропису в Україні-Русі можна умовно поділити на чотири періоди, виокремлені І.Каманіним: 1) ранній від другої половини XV до середини XVI ст., 2) від середини XVI до початку XVII ст., 3) до середини XVII ст. в Лівобережній Україні та до кінця XVII ст. на Правобережній, 4) від середини XVII ст. в Лівобережній Україні та від кінця XVIII ст. на Правобережній. Два останні періоди мають свою специфіку для різних регіонів через те, що в Козацькій Україні скоропис на основі кириличного алфавіту розвинувся у самостійний стиль із численними регіональними школами, а на Правобережжі, що залишилося в складі Речі Посполитої, від кінця XVII ст. діловодство повністю перейшло на польську, відтак розвиток кириличного письменства загальмувався.

Ранній скоропис в Україні зберігав чимало рис півуставу, що особливо було притаманним церковному письменству. Однак, вже в другій половині XV ст. на Волині та Київщині почав формуватися стилістично відмінний варіант скоропису, що поєднував товсті лінії з тоншими внаслідок використання писарями спеціальним чином вигостреного "готичного" пера. Волинські скриби, що працювали у канцелярії ВКЛ перенесли в її діловодство ці техніки, з плином часу, витворивши той стиль, котрий став панівним в урядовому письменстві, зокрема книгах Литовської Метрики. Скоропис розвивається в напрямку пришвидшення письма, втрати симетричності літер і прямолінійності рухів, що забезпечує безвідривність писання. Якщо раніше послідовність рухів пера була підпорядкована витворенню канонічного, "правильного" корпусу літери, то тепер, навпаки, абрис літери підпорядковується зручності написання.

Наприкінці XVI ст. український півустав і скоропис остаточно розходяться стилістично. В скорописі стає відчутнішим вплив польської латинської графіки. Зокрема, літери, що є в обох алфавітних системах, як-от "к", "р", "м", "т", "е" пишуться в ідентичній манері. Однак, питання впливу готичного латинського письма на кириличний скоропис, котрий є його стилістичним аналогом і сучасником, наразі не розв'язане. Спочатку палеографи наполягали на тому, що скоропис перебував під впливом латинських технік письма, котрі добачали в таких технічних деталях, як-от: рівномірному натиску пера при написанні верхніх і нижніх кінцівок літер, їх відносно рівну висоту, загинання нижніх елементів виносних літер праворуч. Співставлення пам'яток литовсько-руського ділового письменства середини — другої половини XVI ст., однак, показало, що стилістичний збіг із латинськими практиками не є вирішальним. До того ж, постало питання, чи стилістичні прийоми є наслідком спільної мети обох типів письма — швидкого й зручного в канцелярському побуті, — чи то вони є наслідком взаємовпливів.

Згідно спостережень І.Каманіна, основні скорописні школи, що вирізнялися між собою графічним складом письма, сформувалися у містах, де існу-

вали братські школи, де вчились руській грамоті, й адміністративні установи — гродські канцелярії. Згідно цих критеріїв, вчений виділяв острозьку, львівську, луцьку, володимирську та київську школи. Втім, братські школи, як засвідчили пізніші дослідження, не мали самостійного впливу на формування регіональної стилістики почерків, тоді як вельми значною була роль митрополичої канцелярії в Києві та писарських шкіл великих православних монастирів.

Як зазначалося вище, у формуванні скоропису важливу роль відіграло утвердження паперу в якості головного матеріалу письма. Але не менш значний вплив на техніку письма справило використання високих меблів — столів із горизонтальними поверхнями, рідше — тумб із похилими поверхнями. Завдяки цьому, аркуш розміщувався не лише у найбільш зручній для писаря орієнтації, але й на оптимальній відстані, даючи можливість використовувати у процесі писання не лише пальці, але й долоні. Плечові та зап'ясткові м'язи писаря були достатньо вивільнені для виконання моторних "зв'язувальних" рухів, котрі відповідали чільній тенденції стилю — швидкості.

Завдання для самостійної роботи (2 год.):

1. Навчання письму в ранньомодерній Україні-Русі.
2. Вплив латинської графіки на український скоропис.

Контрольні питання:

1. Поясніть причини появи скорописання.
2. Зміни в навчанні письму й читанню наприкінці Середньовіччя.
3. Якими є графічні особливості книжкового та ділового письма?

Рекомендована література:

Дубровіна Л., Гальченко О. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К.,1992.

Німчук В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995.

Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974.

Тихомиров М., Муравьев А. Русская палеография. – М., 1982.

Яковенко Н. Передумови поширення і характер латинського письма на Правобережній Україні: 2 пол. XVI — 1 пол. XVII ст. // Архіви України. – 1978. – №6.

Тема 11. Палеографія пам'яток скоропису другої половини XVII — XVIII ст. (4 год.)

Лекція 16. Графічний склад класичного скоропису. Особливості скорописних шкіл. Східні та західні впливи на стилістику письма.

Лекція 17. Розвиток пізнього скоропису.

Самодостатній феномен рукописної культури витворив у середині XVII ст. синтез старих руських писарських практик із новочасним письмом козацьких канцелярій, котрий в літературі часто називають *"козацьким скорописом"*. Його найхарактернішою ознакою є зв'язне написання літер у рядку (до 2-3 літер писалися безвідривно), використання численних ліга-

тур, а також зв'язане написання рядкових літер із виносними в середині та наприкінці слів. З функціонально-стилістичної точки зору, пізній український скоропис можна поділити на чотири групи (за В.Панашенко): 1) звичайний (діловий), що сформувався на основі київського письма першої половини XVII ст., котрий наслідував пізньовізантійський стиль — маленькі дрібні, заокруглені літери (був однаково поширеним у козацьких та ратушних канцеляріях), 2) парадний або т.зв. "новий київський" з симетричними, видовженими літерами, рівномірно вміщеними у рядку; стиль, очевидно, сформувався під впливом тогочасної польської графіки, 3) каліграфічний з властивим йому чергуванням тонких і товстих ліній, що досягалося зміною натиску на перо (почерки Генеральної військової та деяких полкових канцелярій) 4) недбалий, котрим виконувалися робочі нотатки, листи, чернетки.

До кінця XVII ст. в стилістиці практично всіх регіональних різновидів скоропису оприявнюється тенденція до збільшення кеглю літер, спрощення графічних додатків. У XVIII ст. певний вплив на графічний склад письма Козацької України має скоропис московських (російських) канцелярій, що працювали тут при відповідних урядовцях та владних інституціях — воєводах і губернаторах, Малоросійських колегіях, польових і гарнізонних частинах російської армії. Ці впливи оприявнювалися, в першу чергу, у запозиченні літер спрощеного написання, наприклад, московського "в", написаного в горизонтальній орієнтації або формі прямокутника. Починаючи з 1708-1710 рр., коли в Росії було впроваджено т.зв. "гражданський" шрифт (амстердамська азбука) для друку світських видань, він також мав поступово зростаючий вплив на рукописну графіку. "Гражданкою", зокрема, друкувалися імператорські маніфести, урядові розпорядження та закони, котрі надсилалися в Гетьманщину, де в канцеляріях місцевих органів влади їх переписували, розсилаючи далі. Писарі й канцеляристи в такий спосіб мимоволі наслідували друковані літери, але здебільшого там, де це сприяло зручності.

Завдання для самостійної роботи:

1. Стиль письма козацьких канцелярій.
2. Стиль письма ратушних канцелярій.

Контрольні питання:

1. Як стилістичні ознаки мало курсивне письмо?
2. Якими були особливості писарського ремесла в Новий час?
3. Який вплив на графіку письма мало книгодрукування?

Рекомендована література:

Дубровіна Л., Гальченко О. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К.,1992.

Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974.

Тихомиров М., Муравьев А. Русская палеография. – М., 1982.

Тема 12. Археографічні методики копіювання, відтворення та публікації рукописних пам'яток XI — XVIII ст.

Лекція 18. Транслітерація текстів. Типи видань пам'яток. Правила публікації джерел наукового та популярного класу.

Практичні засади й методики прочитання, копіювання та підготовки текстів рукописних джерел з метою їх публікації належать до царини окремої науки — ***археографії***. Зокрема, усім комплексом практичних методик і засад публікації опікується її підрозділ — *едиційна археографія*.

Довгий час в українській археографії та джерелознавстві діяли узагальнені правила видання кириличних пам'яток, написаних різними мовами, впорядковані Археографічною комісією АН СРСР та Головним архівним управлінням при Раді міністрів СРСР, остання редакція яких з'явилася у 1990 р. В подальшому вітчизняні вчені почали розробку нових правил, зорієнтованих на універсальні стандарти світової археографічної практики й водночас таких, котрі б враховували всю специфіку кириличної документальної спадщини нашої країни. Так, в 1992 р. з'явився проект правил видання кириличних документів XVI — XVIII ст. В.Страшка, котрий пропонував головні засади публікації рукописних пам'яток двох типів: дипломатичного (наукового) та популярного. В 1995 р. був оприлюднений проект правил видання пам'яток давньоукраїнської писемності В.Німчука, розрахований на повний жанровий спектр видань — від академічних публікацій, до шкільних хрестоматій. Апробованою практикою є також врахування норм правил публікацій кириличних текстів, що походять з теренів Корони Польської та Великого князівства Литовського, опрацьованих польськими археографами. Окремі правила також розроблені для публікацій пам'яток Нової доби XIX — XX ст.

Перший крок і основа для публікації будь-якого документу — це його ***транслітерація*** (*метаграфування*) переписування (копіювання) вручну або комп'ютерним набором засобами сучасного алфавіту із долученням архаїчних літер, спеціальних символів. При копіюванні тексту обов'язково позначаються береги та номери аркушів, погано відчитані або нечитабельні фрагменти а також зовнішні та фізичні особливості оригінального рукопису.

З точки зору точності передачі та коригування мовних особливостей, археографічна практика ділить всі публікації джерел на три головних типи, зорієнтовані на різні групи користувачів: 1) *академічний*, що передбачає максимально точне відтворення оригіналу, включно із позначенням всіх його мовно-графічних особливостей (виносні літери, скорочення, лігатури, розділові та діакритичні знаки, писарські помилки, приписки, виправлення, маргіналії, графічні оздоби, малюнки) та фізичного стану (згаслі та ушкоджені фрагменти тексту, клякси); найповнішим класом видання цього типу є факсимільна (з лат. fac simile "зроби подібне"; найчастіше, фототипічна передача тексту, в т.ч.кольорова) публікація, із паралельною транслітерацією тексту, коментарями й науково-допоміжним апаратом (покажчиками, словниками, таблицями тощо), 2) *науково-критичний*, котрий розрахований на ширше коло фахівців суміжних наук, а також шанувальників історії; цей тип публікації дозволяє ігнорувати деякі друго-

рядні особливості тексту, вводити до нього розділові знаки, заглавні літери тощо, 3) популярний тип розрахований на найширші кола читачів, тому передбачає спрощену передачу оригіналу, адаптовану в мовному відношенні на сучасні реалії. В будь-якому типі видань вміщується *археографічна нота*, в якій упорядники застерігають всі принципи публікації, прийняті в ньому.

Завдання для самостійної роботи:

1. Що таке корпусні публікації рукописних джерел?
2. Наведіть основні правила факсимільних публікацій джерел.
3. Якими є основні правила кодикологічного опису й видання рукописних книг?

Контрольні питання:

1. В чому полягає метод транслітерації?
2. Що таке факсиміле?
3. Предмет едиційної археографії.

Рекомендована література:

Груша А. Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі рукапісных актавых кірыліч-ных крыніц у Беларусі (XIII — XVIII ст., перыяд Вялікага княства Літоўскага). – Мінск, 2003.

Дубровіна Л., Гальченко О. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К.,1992.

Зимин А. Методика издания древнерусских актов. — Москва, 1959.

Німчук В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995.

Правила издания исторических документов в СССР (2-е изд.). – М., 1990.

Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI — XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового та науково-популярного типів // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методи. – К., 1992. – Вип.7.

Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w. – Warszawa, 1953.

Основна література до змістового модуля 2:

Висоцький С. Київська писемна школа XI — XII ст. (До історії української писемності). – К., 1998.

Дубровіна Л., Гальченко О. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К.,1992.

Захарчишина П. Палеографічні особливості львівського письма XVI – XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип.1.

Німчук В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995.

Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974.

Тихомиров М., Муравьев А. Русская палеография. – М., 1982.

Яковенко Н. Передумови поширення і характер латинського письма на Правобережній Україні: 2 пол. XVI — 1 пол. XVII ст. // Архіви України. – 1978. – №6.

Перелік тем рефератів модульного контролю 2.

1. Палеографічні дослідження І.Срезневського.
2. Публікації та дослідження над рукописом Пересопницького Євангелія.
3. Палеографічні та джерелознавчі студії М.Геппенера.
4. Рукописні збірки України та їхня доля в XX ст.
5. Письмо і шрифт.
6. Міждисциплінарні дослідження феномену письма.
7. Криміналістичні методики дослідження письма.
8. Проблема стилістичної еволюції письма в історичній науці.
9. Мистецтвознавчі методи в палеографії.
10. Латинське письмо в Україні.
11. Побутування алфавітних систем в народів України.
12. Декоративні види письма та їх еволюція.
13. Палеографія та неографія.
14. Текстологія та палеографія.
15. Сучасні здобутки західноєвропейської палеографії.
16. Сучасна історіографія кириличних палеографій слов'янських культур.

Рекомендована література:

Основна:

Висоцький С. Київська писемна школа XI — XII ст. (До історії української писемності). – К., 1998.

Дубровіна Л., Гальченко О. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К.,1992.

Захарчишина П. Палеографічні особливості львівського письма XVI – XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип.1.

Німчук В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995.

Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974.

Тихомиров М., Муравьев А. Русская палеография. – М., 1982.

Яковенко Н. Передумови поширення і характер латинського письма на Правобережній Україні: 2 пол. XVI — 1 пол. XVII ст. //Архіви України. – 1978. – №6.

Додаткова:

Амирова Т. К истории и теории графемики. – М., 1977.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К., 1998.

Вспомогательные исторические дисциплині: Историография и теория. – К., 1988.

Зиндер Л. Очерк теории письма. – Л., 1987.

Истрин В. 1100 лет славянской азбуки. – М., 1988.

Кісь Я. Палеографія. – Львів, 1975.

Кріль М. Основи палеографії. – К., 1995.

Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920 — 1930-х рр. – К., 2000.

СПИСОК
РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО КУРСУ

Факсимільні публікації джерел

Изборник Святослава 1073 года: Факсимильное издание в 2-х томах. – М.: Книга, 1983.

Вздорнов Г. Киевская Псалтырь 1397 года. Приложение: Исследование о Киевской Псалтыри. – М., 1978

Карский Е.Ф. Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII вв. – Варшава, 1901 (1-е изд.); 1902 (2-е изд.); 1912 (3-е изд.).

«Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В.А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. – Львів, 2011.

Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV — XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Сост. И.Каманин. – Киев, 1899. – Вып.1.

Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик. – Київ, 2001.

Сахаров И.П. Образцы древней письменности, снимки с судебного письма русского, литовско-русского и малорусского (XII — XVIII вв.). – СПб., 1852.

Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском центральном архиве Виленской публичной библиотеки. – Вильна, 1887. – Вып.1.: 1432-1548 гг.

Hryhorii Hrabianka, The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj (The Harvard Ukrainian Library Literature, Texts. Vol.9). – Harvard, Mass.: HURI, 1990.

Навчальні публікації текстів

Палеографический альбом. Учебный сборник снимков с рукописей русских документов XIII — XVIII вв. Сост. В.А. Петрова / Под ред.С.Н. Валка. – Л., 1968.

Палеография. Сборник снимков с русского письма XI — XVIII вв.: Пособие для практических занятий. – М., 1967.

Навчальні посібники

Бойко М. Палеографічний збірник. – Блумінгтон, 1982.

Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – М., 1979.

Кісь Я. Палеографія: Навчальний посібник. – Львів, 1975.

Кріль М. Основи палеографії: Навчальний посібник. – К., 1995.

Пронштейн А.П., Овчинникова В.С. Развитие графики кирилловского письма: Учебное пособие. – Ростов-на-Дону, 1987.

Тихомиров М.Н., Муравьев А.В. Русская палеография: Учебное пособие. – М., 1982.

Яременко М. Спеціальні історичні дисципліни: Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей. – К., 2010.

Походження феномену письма

Історія слов'янської писемності та старослов'янської мови

Амирова Т.А. К вопросу о соотношении «устного» и «письменного» языков // Сборник научных трудов Московского государственного педагогического института иностранных языков им.М.Тореза. – М., 1972. – Вып.66.

Белей Л. Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови. – К., 2015.

Брайчевський М.Ю. Походження слов'янської писемності. – К., 1998.

Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. — К., 2001.

Мотош В. К вопросу об отношении между устным и письменным языком // Вопросы языкознания. – 1963. – №1.

Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. – Жовква, 1937.

Фридрих И. История письма / Пер.с нем. – М., 1979.

Coulmas F. The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems. – Oxford: Blackwell, 1996 (1999).

Woods C. Visible Language: Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond. – Chicago University Press, 2011.

Теорія та історія палеографії

Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. – К.. 1988.

Ісаєвич Я.Д. Д.І.Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – №1.

Кріль М. Історичні дисципліни у Львівському університеті (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) // Матеріали Історичної та Археографічної комісій Наукового товариства ім. Т.Шевченка в Україні. – Львів, 1999. – Вип.2. (1995-1997).

Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920 — 1930-х років. – К., 2000.

Рейсер С.А. Палеография и текстология нового времени. – М., 1970.

Ульяновський В.І. Микола Геппенер: доля вченого та його наукова спадщина // Київська старовина. – 2002 . – № 2 . – С.143-175.

Методика палеографічних студій

Міждисциплінарні методи в палеографічних дослідженнях

Амирова Т. К истории и теории графемики. – М., 1977.

Амирова Т.А. Графология как область лингвистической проблематики // Лингвистика и методика в высшей школе. – М., 1970. – Вып.5.

Амирова Т.А. Некоторые вопросы палеографии // Ученые записки Московского государственного педагогического института иностранных языков им. М.Тореза. – М., 1964. – Т.30.

Богородицкий В. Изучение малограмотных написаний. – Воронеж, 1881.

Гнатенко Л.А. Ідентифікація часу написання українських канонічних манускриптів XIV ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (за графіко-орфографічними особливостями письма) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2005. – Вип. 10. – С. 240–262.

Гнатенко Л.А. Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // Український археографічний щорічник. – Київ :Нова серія, 1999. – Вип. 3–4. – С. 103–109.

Демушкин А.С. Как распознать подделки документа // Отечественные архивы. – 2000. – №1.

Криміналістика: Підручник для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / За ред. В.Ю. Шепітька. – К., 2001.

Люблинская А.Д. Новая теория развития позднеримского письма // Средние века. – М., 1956. – Вып.9.

Мажуга В.И. Отождествление руки писца в палеографии и кодикологии // Вспомогательные исторические дисциплины. – М., 1976. – Вып.7.

Панашенко В.В. До питання методики і термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII — XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип.7.

Полторацкий А.И. Графика, как фактор организации текста // Лингвистика текста: Материалы научной конференции. – М., 1974. – Ч.2.

Проништейн А.П. Использование вспомогательных исторических дисциплин при работе над историческими источниками. – М., 1972.

Різник М.Г. Письмо і шрифт: Навчальний посібник для студентів художніх інститутів. – К., 1978.

Розов Н.Н. Скорописание или скоропись? // Вспомогательные исторические дисциплины. – М., 1969. – Вып.2.

Саморковский В.М. Координатно-графический метод исследования почерка. – Воронеж, 1973.

Таранов Н.Н. Рукописный шрифт: Учебное пособие для студентов полиграфических и художественных вузов. – Львов, 1986.

Спеціальні проблеми палеографічних студій

Введенський А.О. Підробка і фальсифікація історичних документів на Україні і в Білорусії в XVI — XIX ст. // Наукові записки Київського державного педагогічного інституту ім. О.М.Горького. – К., 1939. – Т.3.

Гнатенко Л.А. Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 47–53.

Висоцький С.О. Київська писемна школа X — XII ст. (До історії української писемності). – К.. 1998.

Горобець В.Й. Український скоропис першої половини XVII ст. // Мовознавство. – 1982. – №2. – С.61-66.

Гранстрем Е.Э. Сокращения древнейших славянских рукописей // Труды Отдела древнерусской литературы. – М-Л., 1954. – Т.10.

Захарчишина П.І. Палеографічні особливості львівського письма XVI — XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип.1. – С.189-194.

Захарчишина П. Писарі й архівісти земських та гродських канцелярій на західноукраїнських землях в XV — XVIII ст. // Архіви України. – Київ, 1969. – №1. – С.15–26.

Иваницкая И.Н. Палеография архивных документов местных административных учреждений Слободской Украины XVIII в. // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. – К., 1965. – С.231-238.

Іваницька І.М. Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII — на початку XVIII ст. // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. – К., 1965. – С.231-238.

Козлов В.П. Тайны фальсификации: Анализ подделок исторических источников XVIII — XIX веков. – М., 1996.

Левочкин И.В. Русское уставное письмо и его хронологические параметры // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л.. 1983. – Вып.15.

Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: (На матеріалах Лівобережної України). – К., 1974.

Панашенко В.В. Скоропис актових книг міських урядів Лівобережної України другої половини XVII ст. (Лохвицького, Миргородського, Остерського, Полтавського) // Історичні джерела та їх викорситання. – К., 1977. – Вип.6. – С.124-145.

Панашенко В.В. Скоропис документів Генеральної військової канцелярії // Архіви України. – 1969. – №4.

Семчинський С.В. До контроверзи про рік народження Петра Могили (Деякі палеографічні проблеми) // Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. – Львів, 1996. – Т.231. – С.195-205.

Сперанский М.Н. Тайнопись в югославянских и русских памятниках письменности // Энциклопедия славянской филологии. – Л., 1929. – Вып.4.

Хомутецька З.С. Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип.1. – С.195-202.

Шестакова Н. Палеографія кириличних документів XVI — XVII ст. // Україна в минулому. – Київ–Львів, 1992. – Вип. 2. – С.61–69.

Яковенко Н.М. Передумови поширення і характер латинського письма на Правобережній Україні: друга половина XVI — перша половина XVII ст. // Архіви Уаїни. – 1978. – №6. – С.8-19.

Кирилична палеографія інших слов'янських мов

Білоруська:

Груша А. Беларуская кірылічная палеаграфія. – Мінск, 2006.

Куль-Сяльверстава С. Беларуская палеаграфія. – Мінск, 1996.

Болгарська:

Стоянов М. Букви и книги. Студии по история на българската писменост. – София, 1978.

Російська:

Тихомиров М., Муравьев А. Палеография: Учебно-методическое пособие для студентов исторических факультетов. – М., 1982.

Черепнин Л. Русская палеография. – М., 1956.

Сербська:

Яцимирский А. Из палеографических наблюдений над записями старых сербских рукописей. – СПб., 1903.

Грецька палеографія

Van Groningen B. Short Manual of Greek Paleoraphy. – Leiden, 1955.

Латинська палеографія

Загальні праці:

Добиаш-Рождественская О.А. История письма в средние века. – М., 1987.

Люблинская А.Д. Латинская палеография. – М., 1969.

Bischoff B. Latin Paleography: Antiquity and the Middle Ages. – Cambridge, 1990.

Brown M. A Guide to Western Historical Scripts: From Antiquity to 1600. – London, 1990.

Польська:

Gieysztor A. Zarys dziejów pisma łacińskiego. – Warszawa, 1973.

Semkowicz W. Paleografia łacińska. – Kraków, 2002.

Каталоги рукописних зібрань

Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369-1899. – К., 1971.

Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233-1799. – К., 1972.

Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI — XIII вв. – М., 1984.

Слов'янські рукописи XI — XIV ст. у фондах Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. – К., 1969.

Довідкові видання

Джерелознавство історії України: Довідник / Ред. М.Варшавчик. – К., 1998.

Спеціальні історичні дисципліни: Довідник / Ред. І.Войцехівська. – К., 2008.

Encyklopedia wiedzy o książce / Red. A.Birkenmajer, B.Kocowski, J.Trzynadlowski. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1971.

Wierżbowski T. Wademecum: Podręcznik do studiów archiwalnych dla historyców i prawników polskich. – Warszawa, 1908.

Суміжні спеціальні історичні дисципліни

Історична іконографія:

Запаско Я. Мистецтво книги на Україні в XVI — XVIII ст. – Львів, 1971.

Запаско Я. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – К., 1960.

Инициалы XI — XVI вв.: Искусство книги Древней Руси / Сост. И.Левочкин. – М., 1983.

Казиев А. Художественно-технические материалы и терминология средневековой книжной живописи, каллиграфии и переплетного искусства. – Баку, 1966.

Історична хронологія:

Каменцева Е. Сборник задач и упражнений по метрологии и хронологии. – М., 1991.

Пронштейн А. Хронология: Учебно-методическое пособие. – Ростов-на-Дону, 1973.

Чекунова А. Сборник задач и упражнений по хронологии. – М., 1984.

Історична метрологія:

Герасименко Н. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII — XVIII ст.). – К., 1998.

Єрофієв І. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг // Роботи з метрології / Ред. Д.Багалій. – Харків, 1927. – Ч.2. – С.5-52.

Ісаєвич Я. Деякі питання укураїнської метрології XVI — XVIII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління. – 1961. – №2. – С.3-13.

Сидоренко О. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975.

Шостьин Н. Очерки истории русской метрологии XI — начала XX вв. – М., 1990.

Філігранологія:

Гераклитов А. Филиграни XVII в. на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. – М., 1963.

Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XV і XVII вв. (1566-1651). – К., 1923.

Клепиков С. Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII – XX веков. – М., 1959.

Лихачев Н. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. – Ч.1-3.

Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). – К., 1974.

Филиграни XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы: Каталог / Сост. Т.Дианова. – М.: Государственный Исторический музей, 1993.

Churchill W. Watermarks in paper in Holland, England, France etc. in the XVII and XVIII centuries and their interconnection. – Amsterdam, 1935.

Laucevičius E. Papierius Lietuvoje XV — XVIII a., – Vilnius, 1967. – T.1-2.

Siniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969.

Uchastkina Z. A history of Russian hand paper-mills and their watermarks. – Hilversum, 1962.

Історичні словники

Горбачевский Н. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. – Вильна, 1874.

Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. – К., 1977-1979. – Т.1-2.

Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. – Львів, 1983-2010. – Вип.1-15.

Словарь древнерусского языка (XI — XIV вв.). – М., 1988-2000. – Т. 1-6.

Словарь русского языка XI — XVII вв. – М., 1975-2008. – Вып. 1-28.

Старабеларускі лексікон: Падручны перакладны слоўнік / Уклад. Прыгодзіч М.Р., Ціванова Г.К. – Мінск, 1997.

Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII ст.: У 2 кн. – Київ, 2003. – Кн.1-2.

Контрольні питання до курсу

1. Предмет, об'єкт й метод палеографії. Місце палеографії в колі спеціальних історичних дисциплін.
2. Історія розвитку палеографії як наукової дисципліни за рубежем та в Україні.
3. Історія розвитку палеографії як наукової дисципліни в Україні
4. Історичні типи письма та їх розвиток.
5. Скриб/писець. Школа скрибів.
6. Почерк й індивідуальна манера писання.
7. Літера. Графема. Основні елементи літери.
8. Модуль письма. Дукт письма.
9. Кут письма. Вага письма.
10. Графічні додатки. Розділові знаки. Лігатура (фонетична, графічна).
11. Виносні літери. Титло.
12. В'язь.
13. Тайнопис. Криптографія.
14. Матеріали письма.
15. Писарські знаряддя.
16. Техніка письма.
17. Методи комплексного датування й атрибуції писемних пам'яток.
18. Виникнення слов'янської писемності.
19. Найдавніші види кириличного письма та писемні пам'ятки IX — XIV ст.
20. Палеографія писемних пам'яток XIV — XVI ст. Графічний склад півуставного письма та його особливості для українських земель.
21. Палеографія писемних пам'яток українського скоропису другої половини XV — першої половини XVII ст. Графічний склад українського скоропису.
22. Палеографія писемних пам'яток українського скоропису другої половини XVII — XVIII ст.
23. Палеографія писемних пам'яток білоруського та російського скоропису XVI — XVII ст.
24. Палеографія російських писемних пам'яток XVIII ст.
25. Методики копіювання, відтворення й видання кириличних пам'яток XI — XVIII ст.
26. Характеристика кириличного письма.

ПАЛЕОГРАФІЧНИЙ АЛЬБОМ
для самостійної роботи

Методичні рекомендації для самостійної роботи студентів

Головні етапи роботи із прочитання будь-якого рукопису полягають в наступному:

- спочатку треба спробувати "бігло" прочитати/проглянути текст рукопису. Зважте ступінь складності почерку, розбірливості окремих літер, намагаючись сходу прочитати окремі слова або фрази;
- Розчитувати текст, якщо він є складним, варто шляхом копіювання вручну або ж на комп'ютерним набором — якщо ви можете переписати слово, значить ви змогли його вірно прочитати;
- для нерозбірливих букв/слів/фраз лишайте пропуски — скопіювавши ціле речення або абзац тексту, ви зможете побачити весь зміст і з контексту здогадатися про смислове значення лакун;
- якщо ви "перечепилися" через одну-дві літери, начерк яких не можете розшифрувати, й через це, губиться зміст фрази, або цілого речення, спробуйте пошукати їх в інших фрагментах тексту — там може зустрітися зрозуміле вам слово з "загадковою" літерою, значення якої одразу проясниться.
- Користуйтеся палеографічними таблицями з різними варіантами начерку літер, виносних, лігатурами;
- Не гребуйте вивченням граматики мови періоду, рукописи якого ви вивчаєте, звертайтеся до історичних словників, словників скорочень;
- Зручним тренінгом по розчитуванню є використання публікацій рукописних пам'яток з паралельним факсиміле тексту і його метаграфованим (типографським шрифтом) варіантом.

Після прочитання тексту, надходить черга власне палеографічного аналізу, котрий полягає в наступному:

- загальна характеристика письма з попереднім визначенням його стилю, функціонального типу й епохи;
- аналіз начерку окремих графем (рядкових і надрядкових). Особливу увагу слід звертати на ті графеми, котрі з плином часу змінювалися особливо інтенсивно, виступаючи ніби стильоутворюючими елементами (в, ж, н, т, ю), наявність і частотність юсів, широкого у (оу), грецьких та латинських літер;
- окремо характеризуються надрядкові літери, характер їх з'єднання з рядковими, типи і частотність скорочень, характер вживання розділових знаків і великої літери;
- обов'язковим є визначення характерних індивідуальних ознак письма (почерку), особливо, якщо рукопис виконаний кількома писцями;
- слід звернути увагу на спосіб організації сторінки, орієнтацію (вертикальну або горизонтальну) текста, розмір полів, міжлітерні та міжрядкові інтервали;
- за наявності, дається характеристика зовнішніх оздоб тексту (рамок, буквиць, ініціалів, кінцівок, заставок, використання фарб або кольорових чорнил).
- Насамкінець виконується переклад і текстологічний коментар пам'ятки, із зауваженням її мовних (в першу чергу, лексичних) особливостей.

Літера	Написання	Числове значення	Читання	Назва
А		1	[а]	аз
Б			[б]	бу́ки
В		2	[в]	ві́ди
Г		3	[г]	глаго́ль
Д		4	[д]	добро́
Е, Є		5	[е]	єсть
Ж			[ж']	живі́те
S		6	[дз']	зело́
ꙁ, З		7	[з]	земля́
И		8	[и]	і́же (8-кове)
І, Ї		10	[і]	і (10-кове)
К		20	[к]	ка́ко
Л		30	[л]	лю́ди
М		40	[м]	мисл і́те
Н		50	[н]	наш
О		70	[о]	он
П		80	[п]	поко́й
Р		100	[р]	рци
С		200	[с]	сло́во
Т		300	[т]	тве́рдо
ОУ, Y		(400)	[у]	ук
Ф		500	[ф]	ферт
Х		600	[х]	хір

Рис. 1. Кирилична абетка.

Літера	Написання	Числове значення	Читання	Назва
Ѡ		800	[о]	оме́га
Ц		900	[ц’]	ци
Ч		90	[ч’]	черв
Ш			[ш’]	ша
Щ			[ш’т’] ([ш’ч’])	ща
Ъ				єр
Ы			[и]	єри́
Ь			[ь]	єрь
Ѣ			[æ], [ие]	ять
Ю			[йу]	ю
ІА			[йа]	А йотоване
Ѥ			[йе]	Е йотоване
Ѧ		(900)	[е^{н}]	Малий юс
Ѫ			[о^{н}]	Великий юс
ІѦ			[йе^{н}]	юс малий йотований
ІѪ			[йо^{н}]	юс великий йотований
Ѯ		60	[кс]	ксі
Ѱ		700	[пс]	псі
Ѳ		9	[θ], [ф]	фіта́
Ѵ		400	[и], [в]	іжиця

Рис. 1. Кирилична абетка (продовження).

Символ в Unicode	Малюнок	Церковнослов'янська назва	Звук
ⰰ		Аз	/ɑ/
ⰱ		Буки	/b/
ⰲ		Віди	/ʋ/
ⰳ		Глаголь	/g/
ⰴ		Добро	/d/
ⰵ		Єсть	/ɛ/
ⰶ		Живете	/ʒ/
ⰷ		Зело	/dz/
ⰸ		Земля	/z/
ⰺ, ⰹ		Іже	/i/, /j/
ⰻ		І (десятичне І)	/i/, /j/
ⰼ		Дерв	/dʒ/
ⰽ		Како	/k/
ⰾ		Люди	/l/, /ʎ/

Рис. 2. Глаголична абетка.

Символ в Unicode	Малюнок	Церковнослов'янська назва	Звук
Ⰼ		Мисліте	/m/
ⰐⱣ		Наш	/n/, /ɲ/
Ⱁⱔ	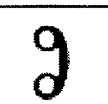	Он	/ɔ/
Ⱂⱒ		Покой	/p/
Ⱃⱓ	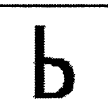	Рци	/r/
Ⱄⱕ		Слово	/s/
Ⱅⱖ		Твердо	/t/
Ⱆⱗ		Ук	/u/
Ⱇⱘ		Ферт	/f/
Ⱈⱙ		Хір	/x/
Ⱉⱚ		От, Омега	/ɔ/
Ⱊⱛ		Шта	/ʃt/
Ⱋⱜ		Ци	/ts/
Ⱌⱝ		Черв	/ʧ/

Рис. 2. Глаголична абетка (продовження).

Символ в Unicode	Малюнок	Церковнослов'янська назва	Звук
Ѿ		Шта	/ʃt/
Ҷ		Ци	/ts/
Ҹ		Черв	/ʧ/
Ш		Ша	/ʃ/
Ҍ		Єр	/ɯ/
Ҍ҈		Єри	/ɨ/
Ѯ		Єрь	/ə/
Ѧ		Ять	/æ/, /jɑ/
Ѩ			/jɛ/, /jo/
Ꙗ		Ю	/ju/
Ҿ		Ен, Я, Юс малий	/ɛ̃/
Ѭ		Єнс, Юс малий йотований	/jɛ̃/
Ѫ		Онс, Юс великий	/ɔ̃/
Ѩ҉		Йонс, Юс великий йотований	/jɔ̃/

Рис. 2. Глаголична абетка (продовження).

Символ в Unicode	Малюнок	Церковнослов'янська назва	Звук
Ѳ		Фіта	/θ/
Ꙉ		Іжиця	/ʏ/, /i/
Ѩ		Трикутне а	/ɑ/
Ѧ		Юс малий з хвостом	/ɛ̃/
Ҁ		Павукоподібне ха	/х/
ᲀ		Пѣ	/р/
Ⲙ		Латиноподібне мисліте	/m/
Ъ		Єрь (штапік)	/ə/

Рис. 2. Глаголична абетка (продовження).

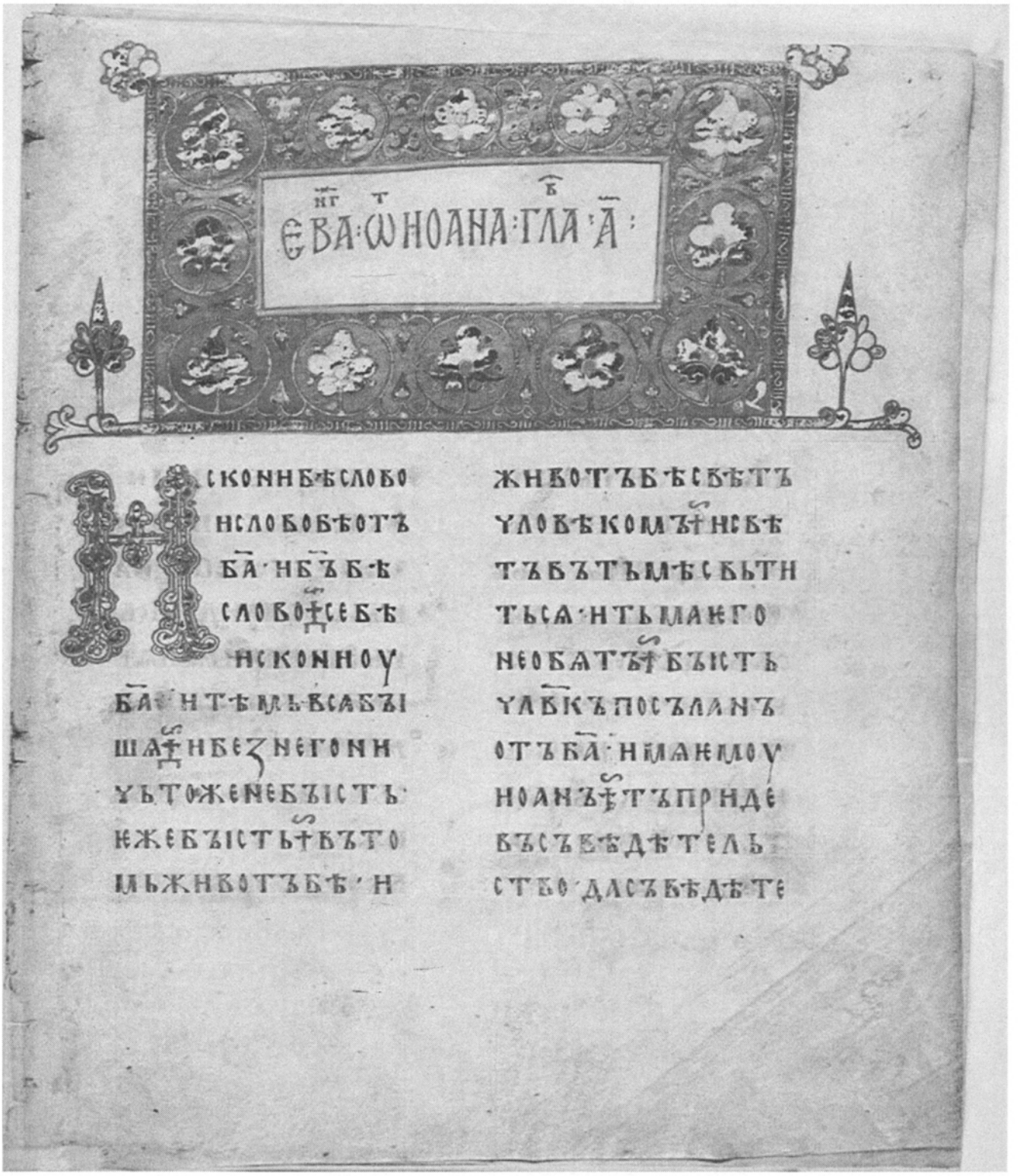

Рис. 3. Остромирове Євангеліє, середина XI ст.

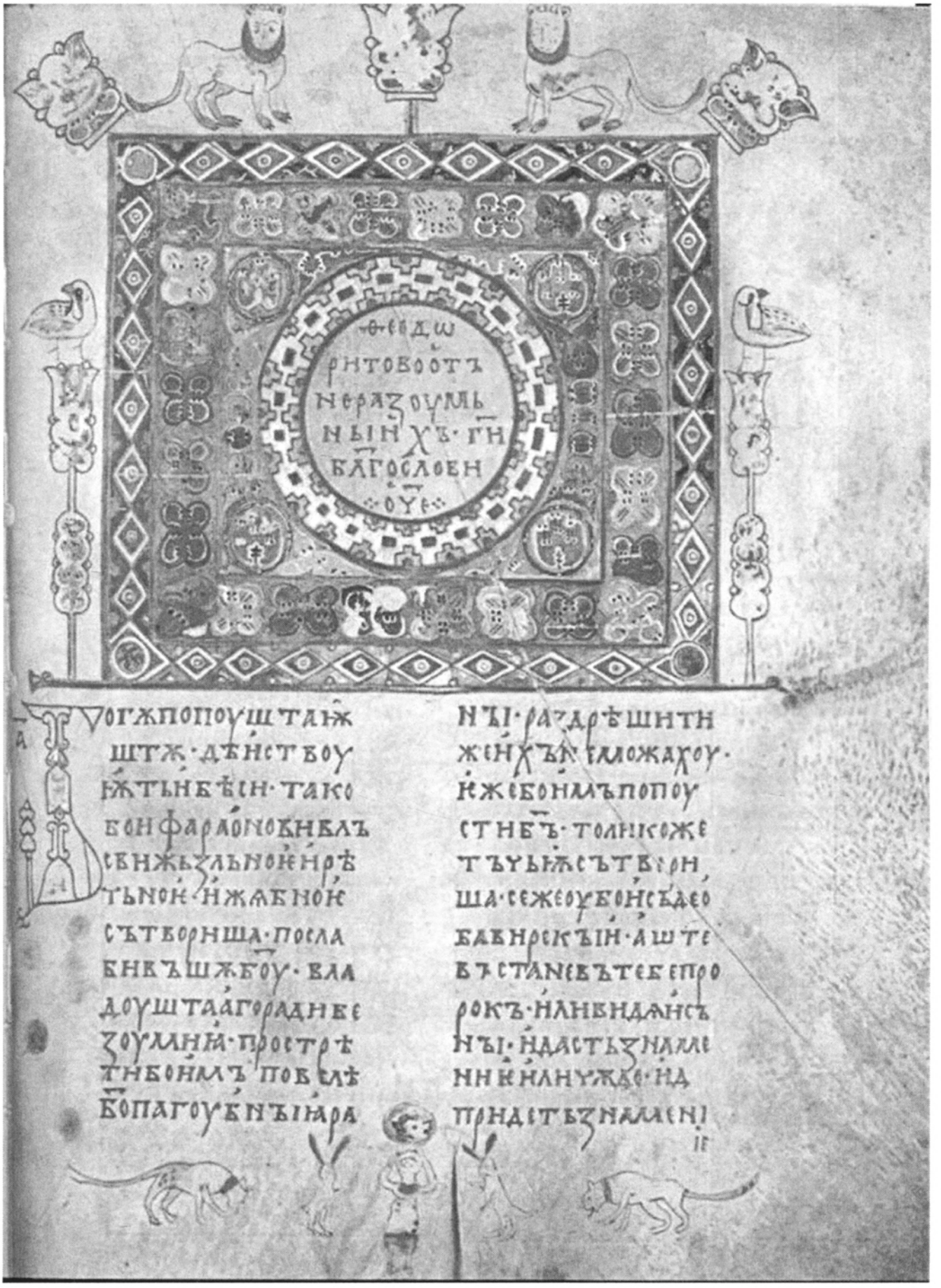

Рис. 4. Ізборник Святослава 1073 р.

Рис. 5. Мстиславове Євангеліє, початок XII ст.

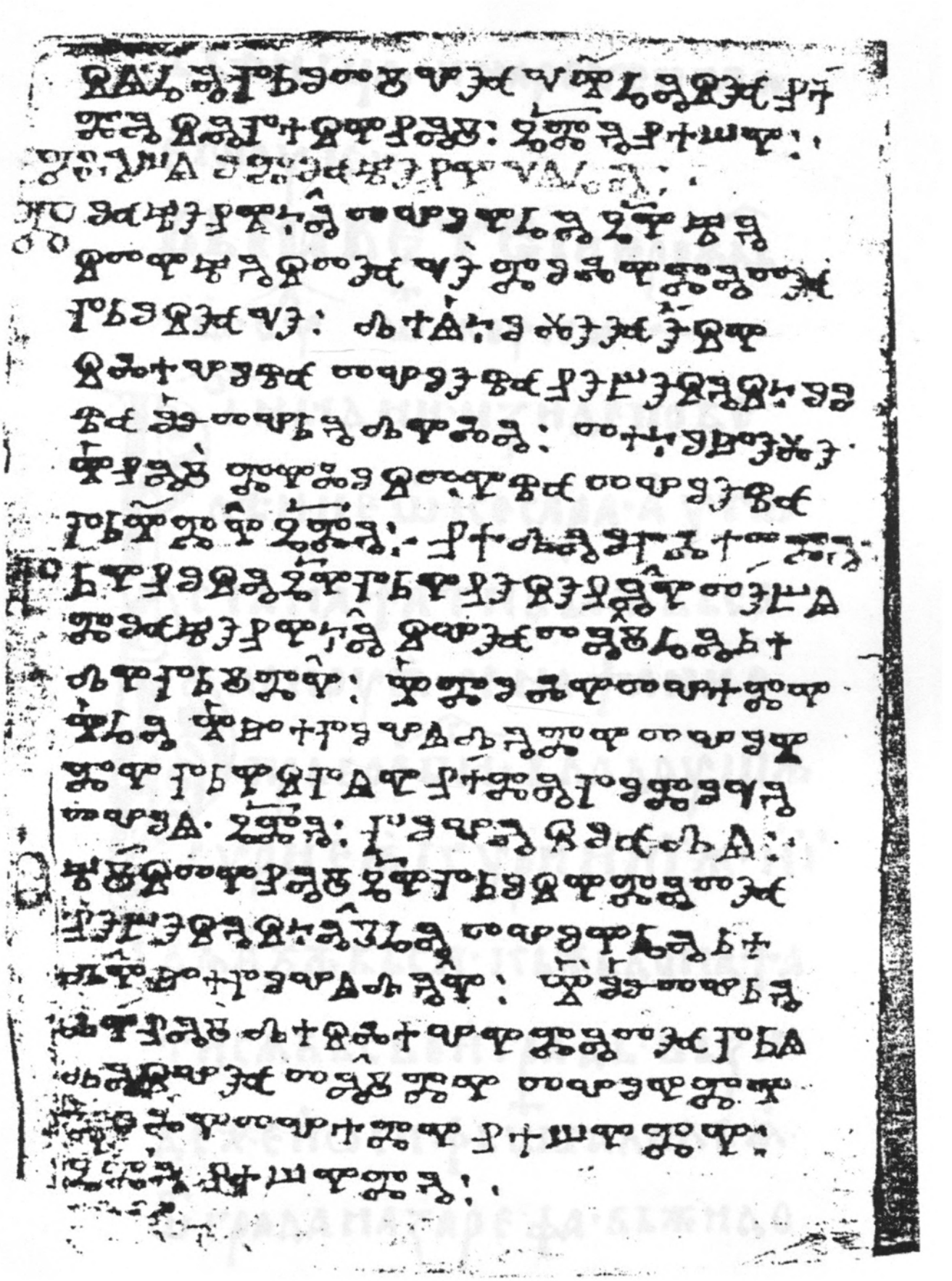

Рис. 6. Київські глаголичні листки, X ст.

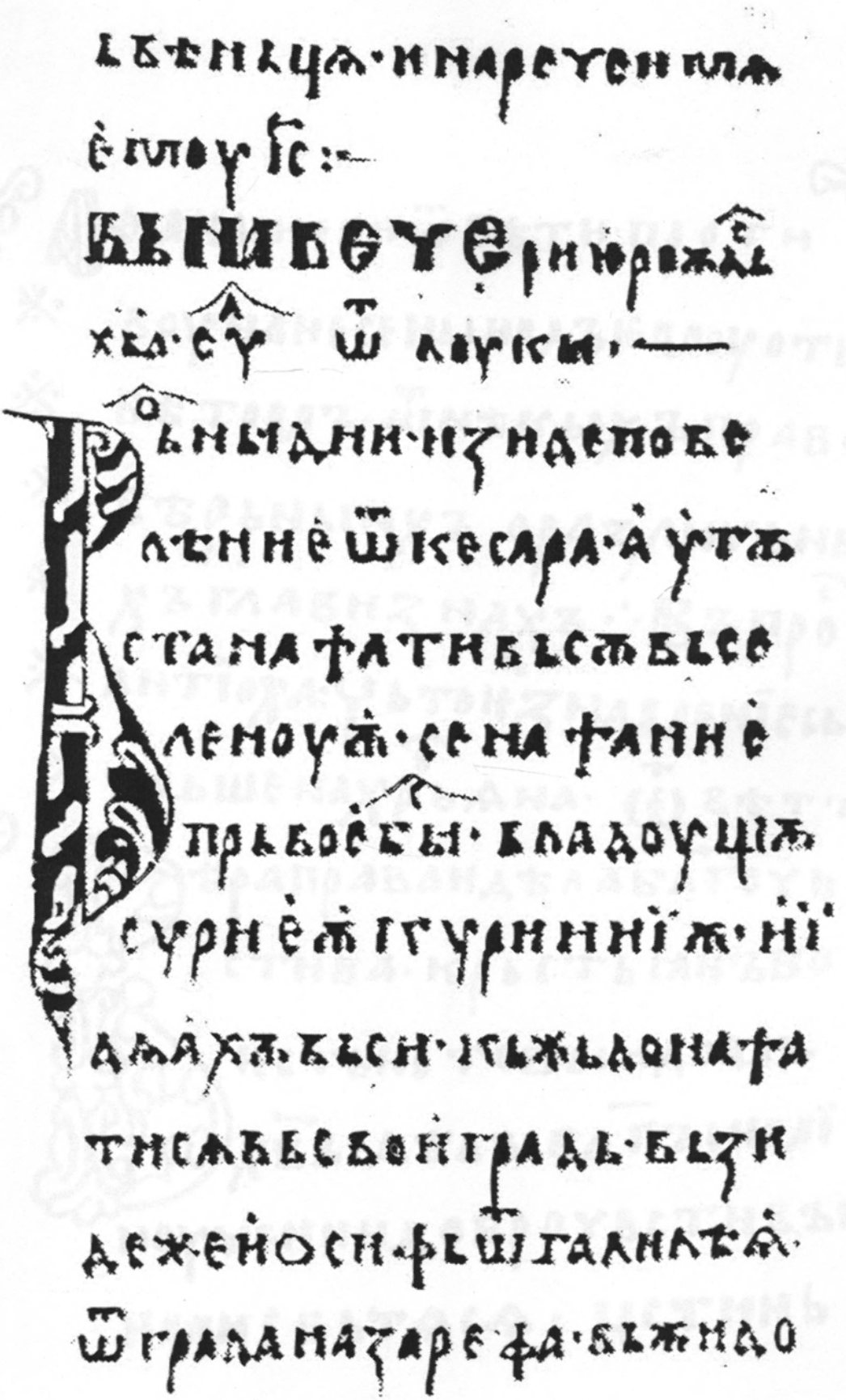

Рис. 7. Ізборник Святослава, 1076 р.

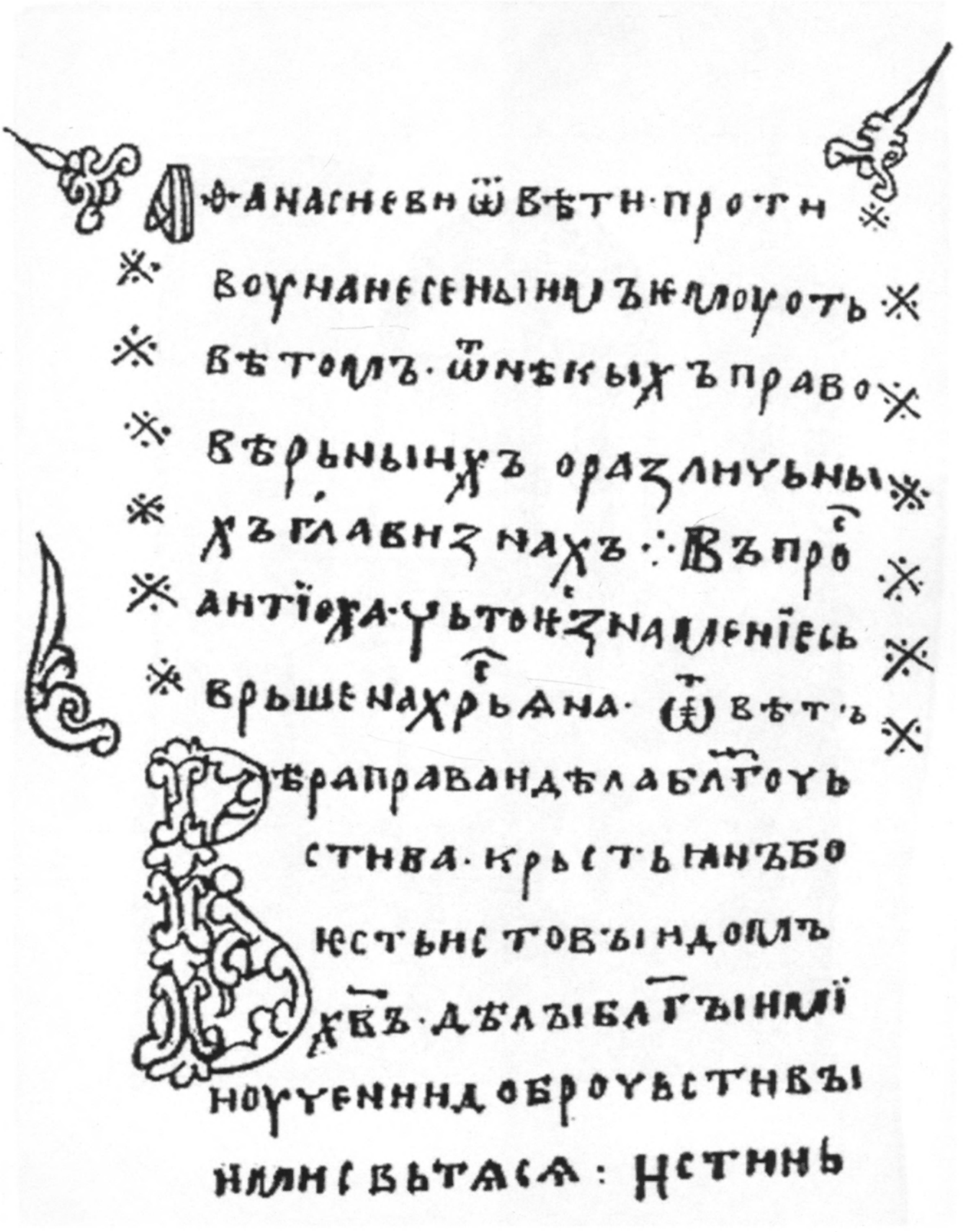

Рис. 8. Ізборник Святослава, 1076 р.

Рис. 9. Євангелісти Марко і Лука. Мініатюра Спаського Євангелія, XIII ст.

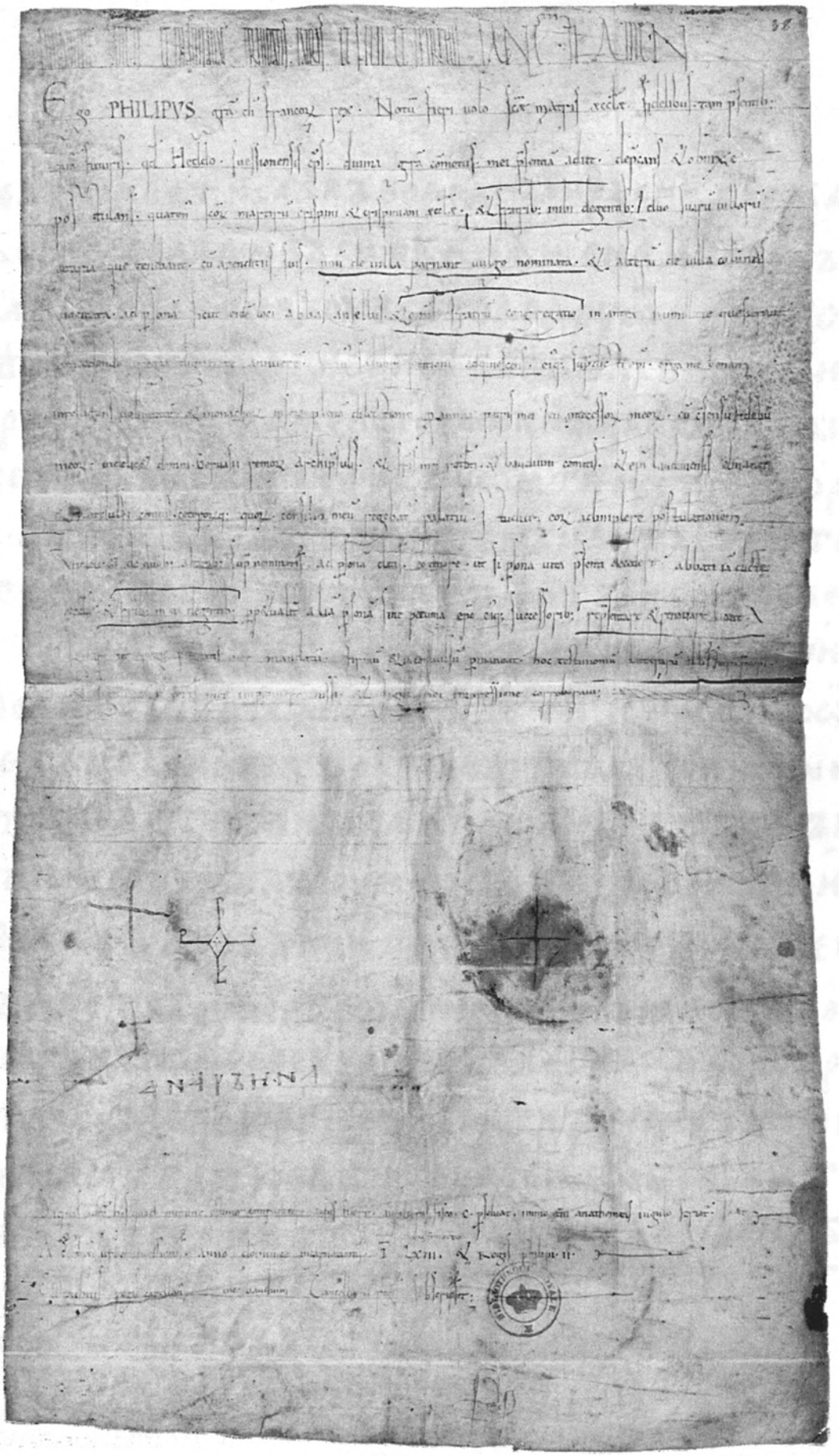

Рис. 10. Грамота французького короля Філіпа I
з власноручним підписом Анни Ярославни, 1063 р.

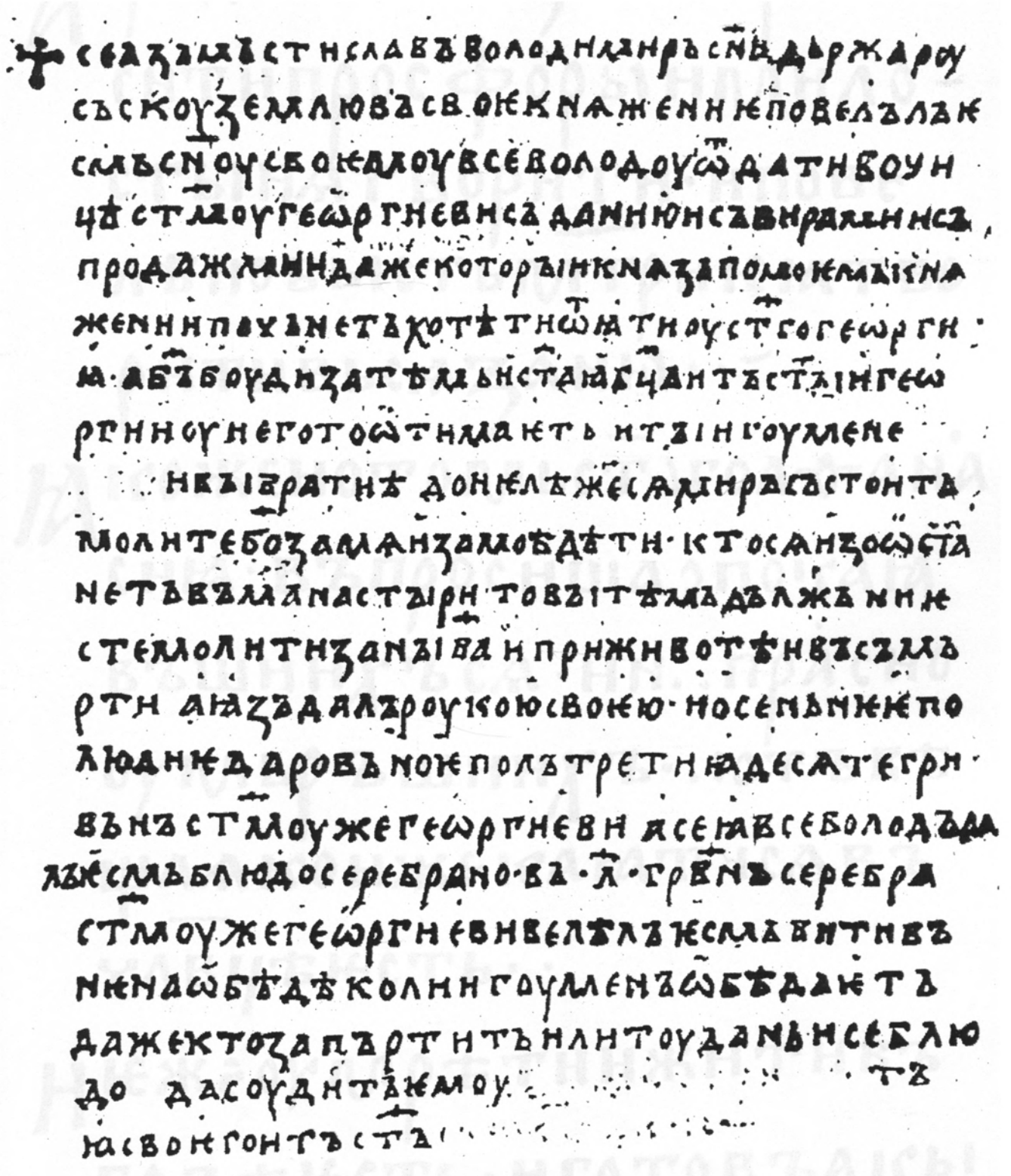

Рис. 11. Зразок давньоруського уставу, початок XII ст.

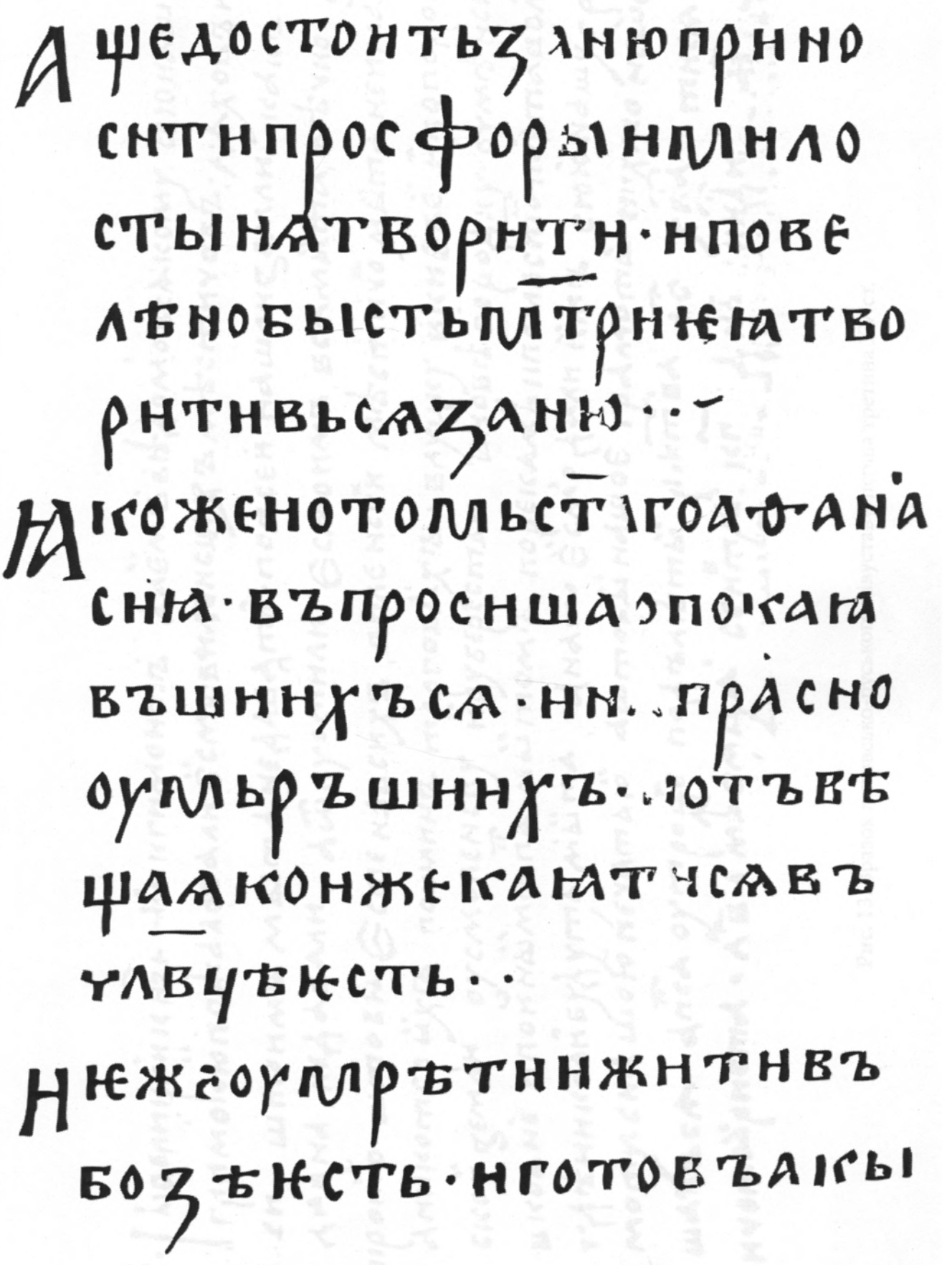

Рис. 12. Зразок книжного уставу, кінець XI ст.

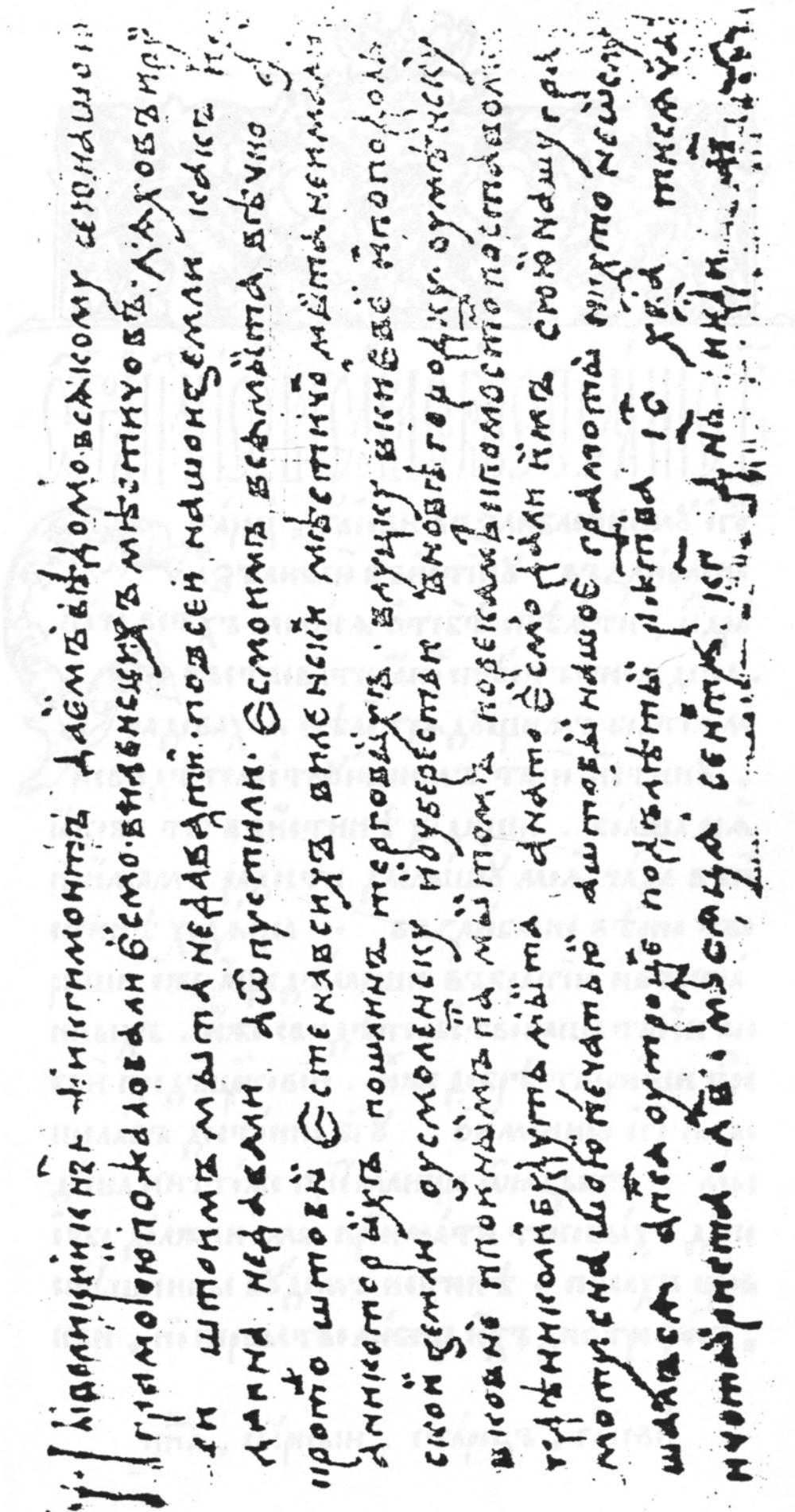

Рис. 13. Зразок литовсько-руського півуставу, перша третина XV ст.

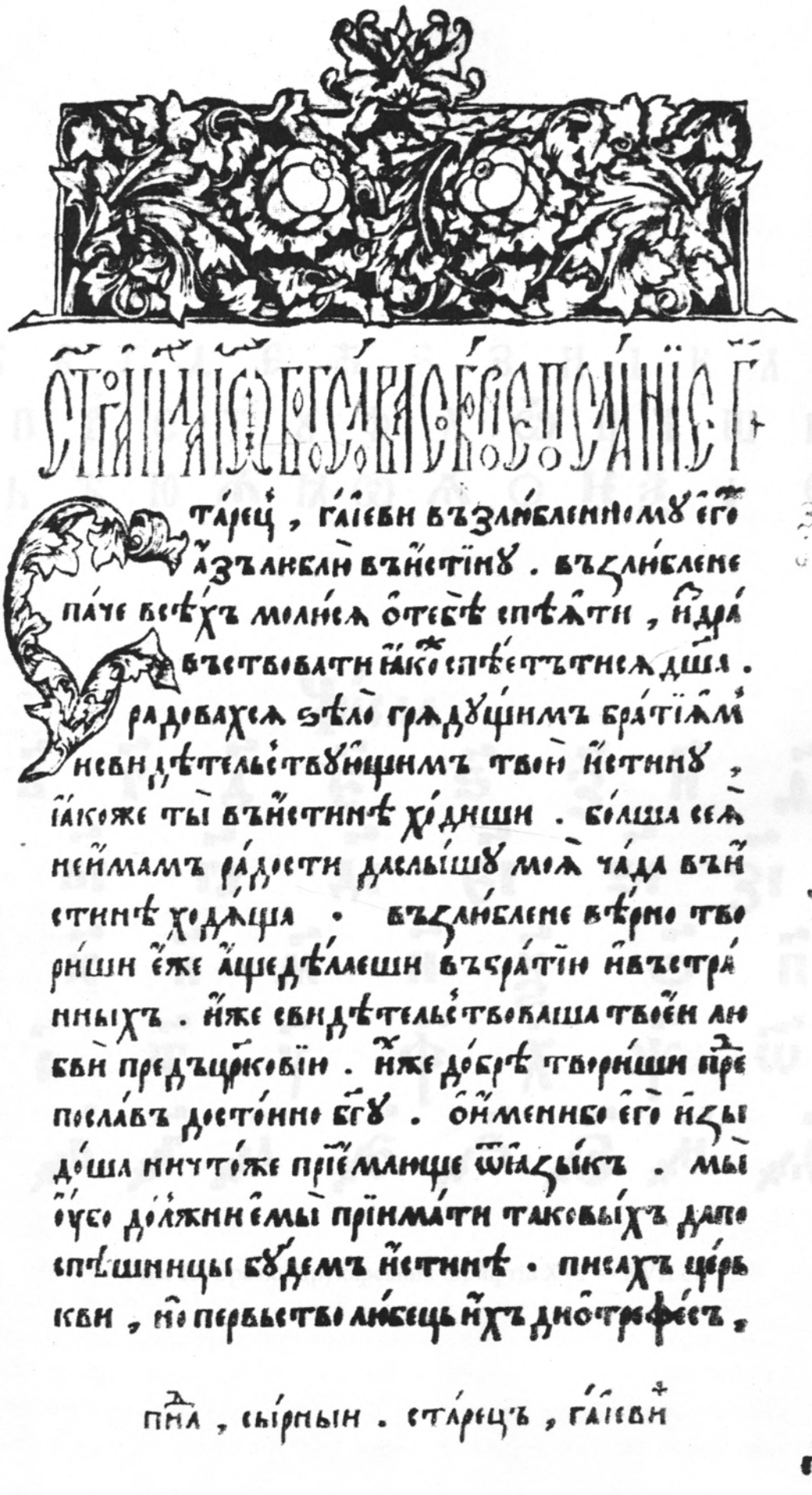

Рис. 14. Апостол Івана Федорова, 1564 р.

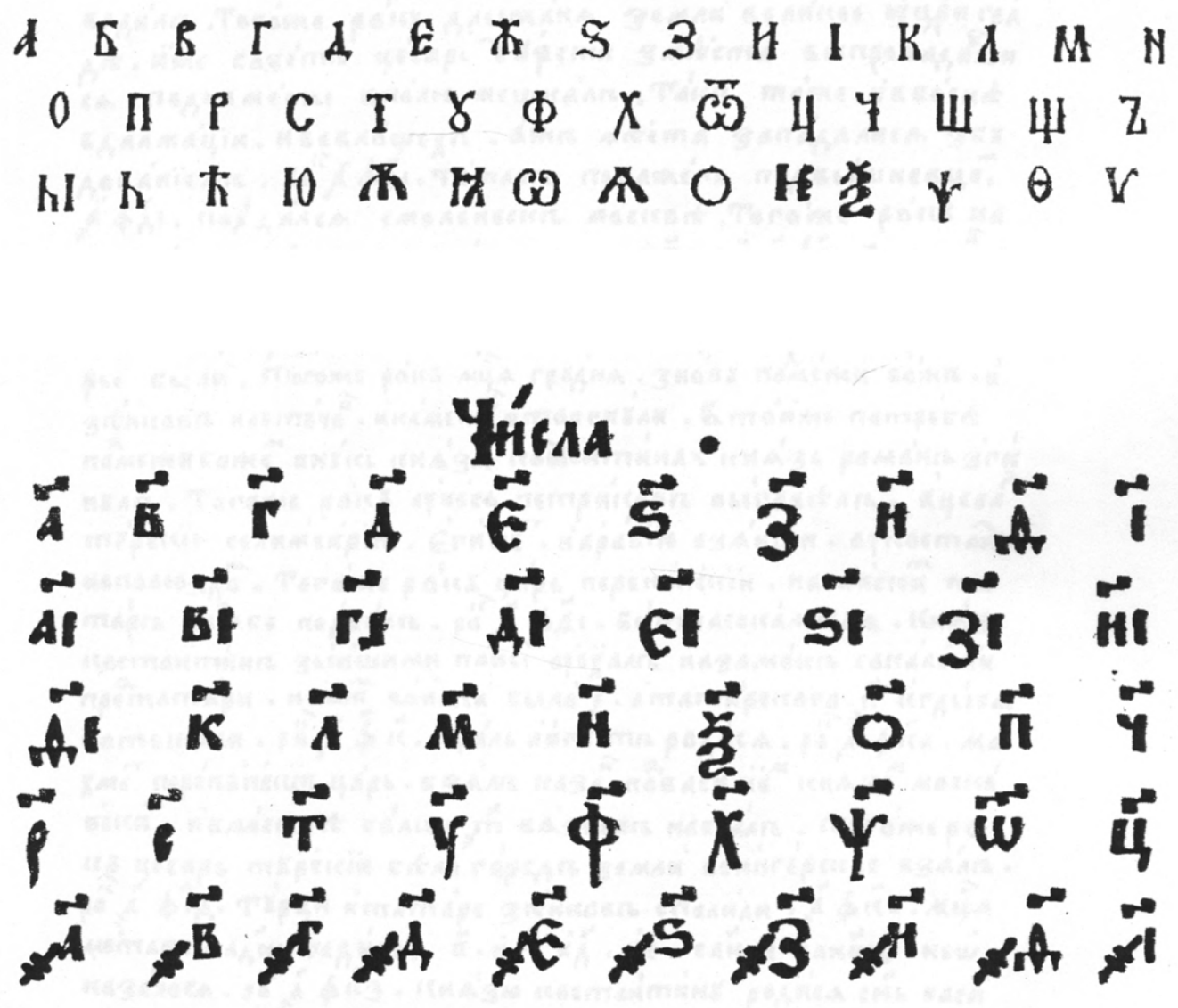

Рис. 15. Зразки друкарських шрифтів XVI — XVII ст.

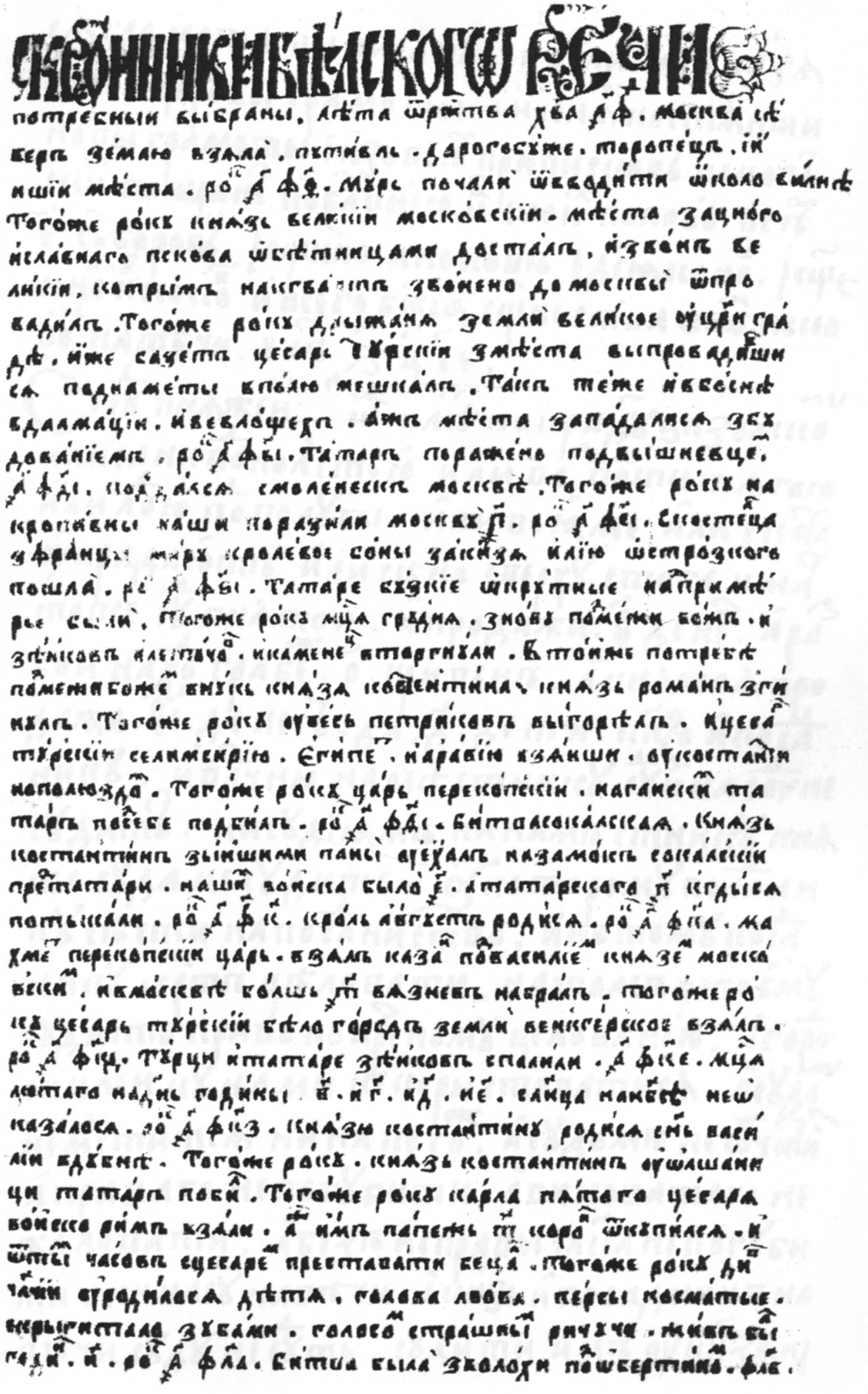

Рис. 16. Зразок книжкового півуставу, початок XVII ст.

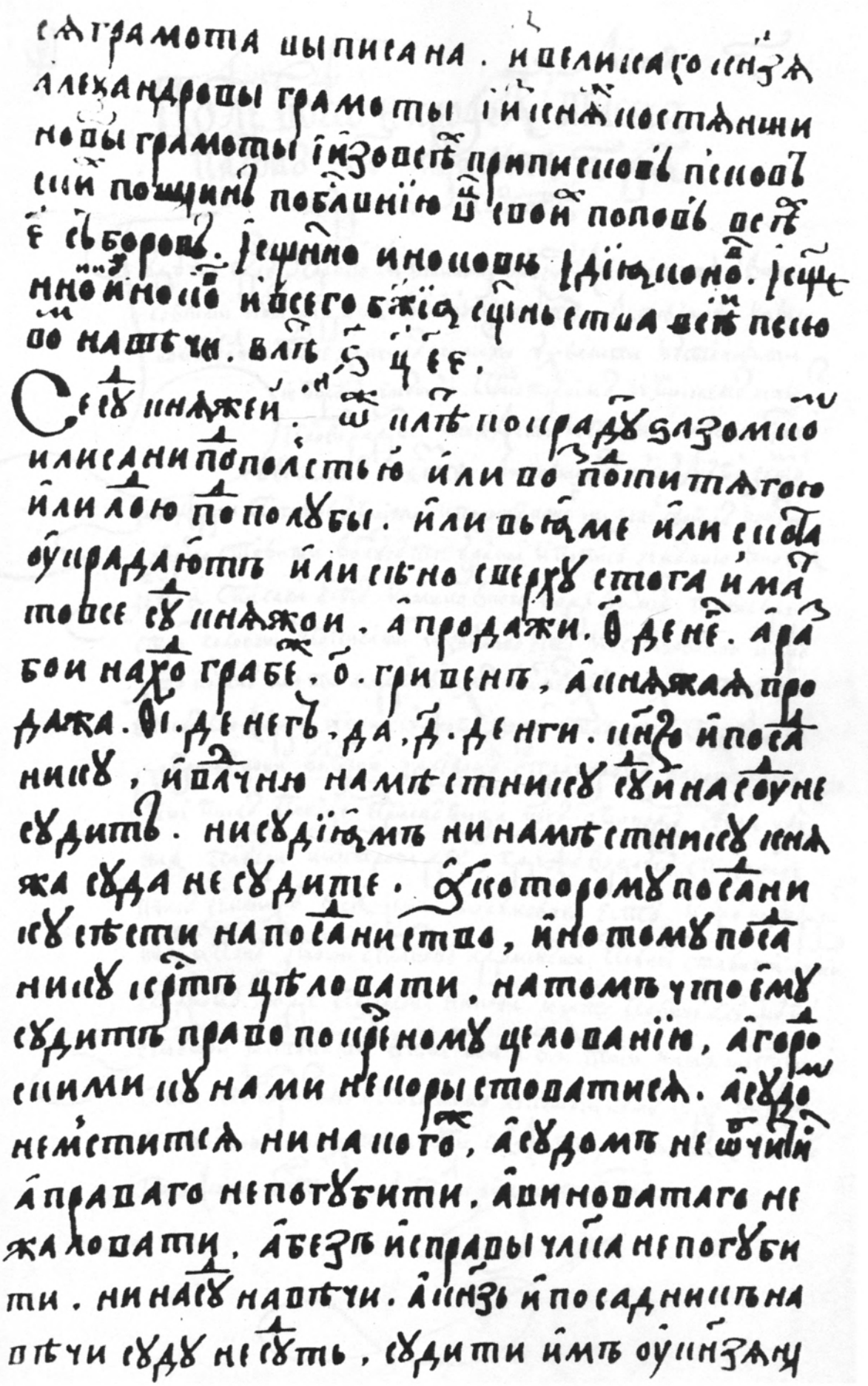

Рис. 17. Зразок московського пізнього півуставу, XVI ст.

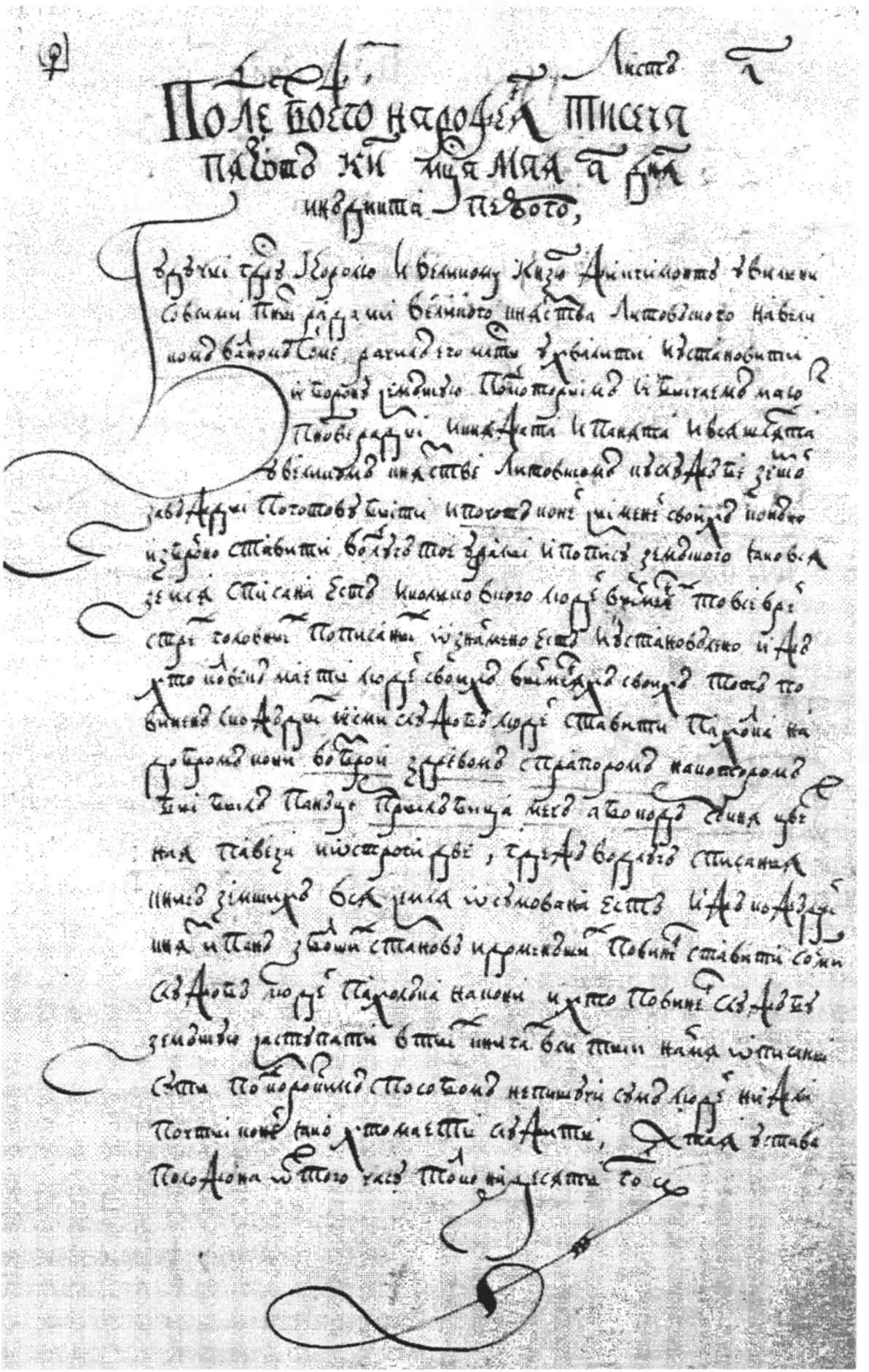

Рис. 18. Зразок литовсько-руського раннього скоропису, початок XVI ст.

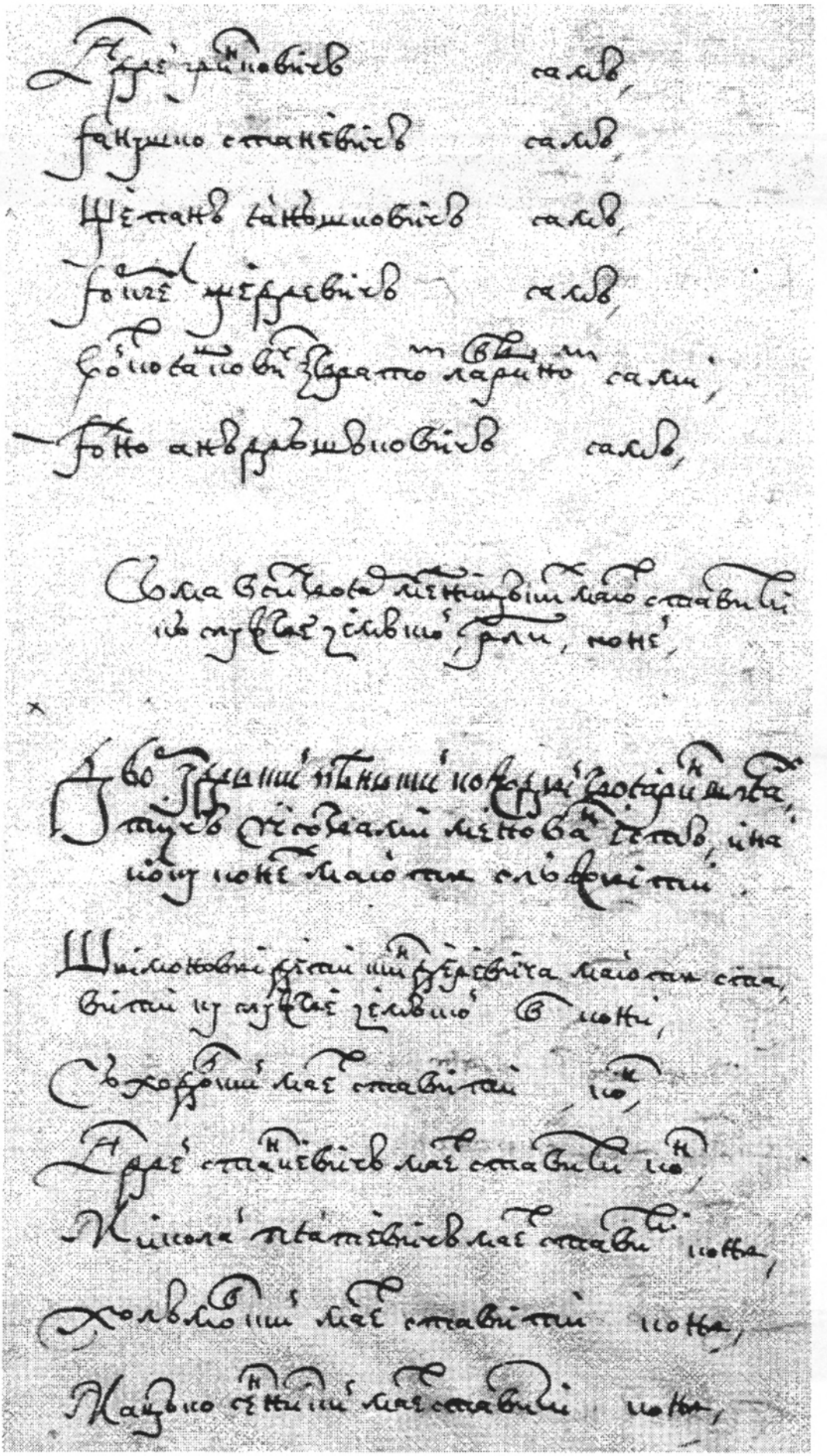

Рис. 19. Зразок литовсько-руського раннього скоропису, початок XVI ст.

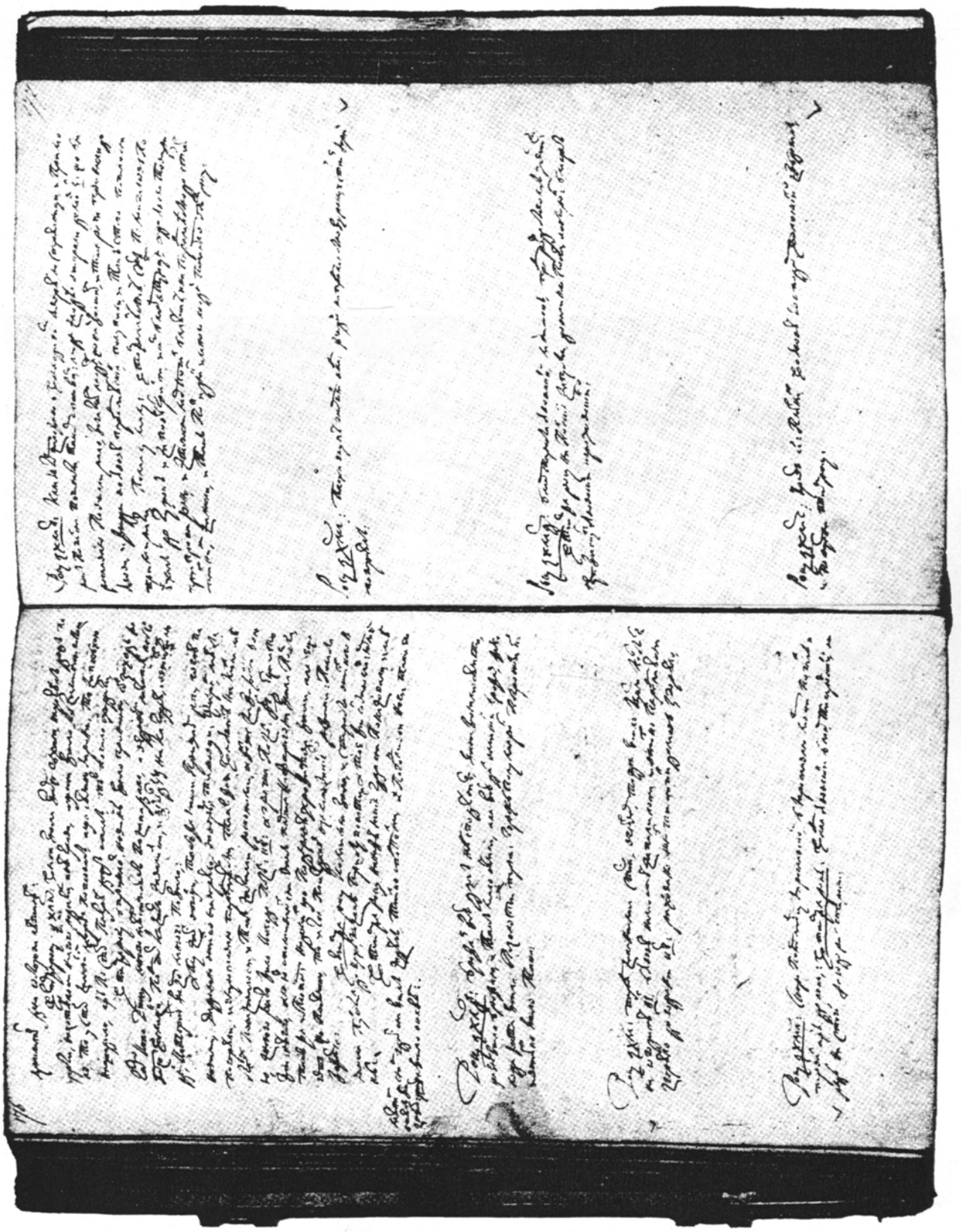

Рис. 20. Львівський літопис, 30-40 рр. XVII ст.

Рис. 21. Власноручний підпис гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, 1622 р.

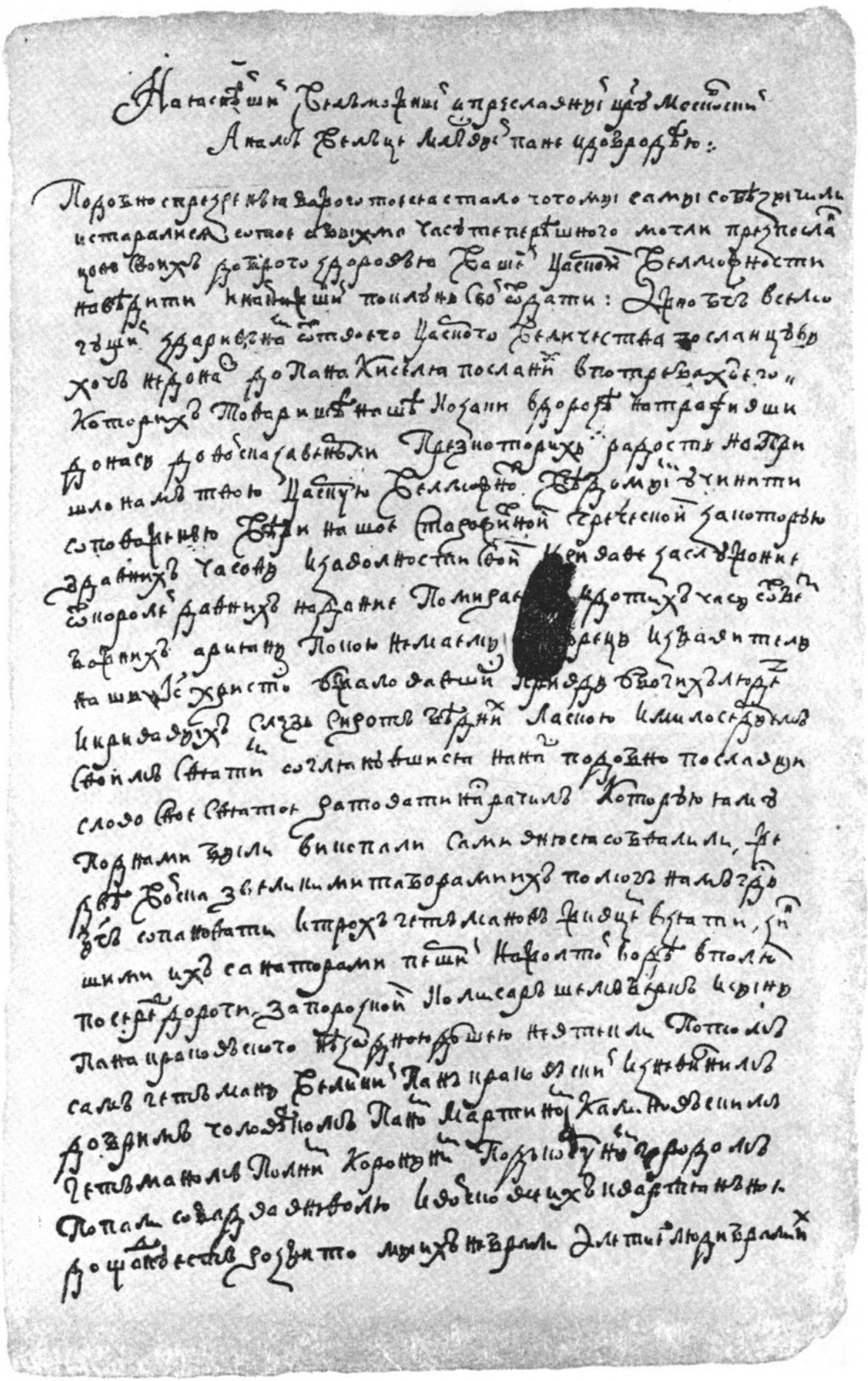

Рис. 22. Зразок українського скоропису, середина XVII ст.

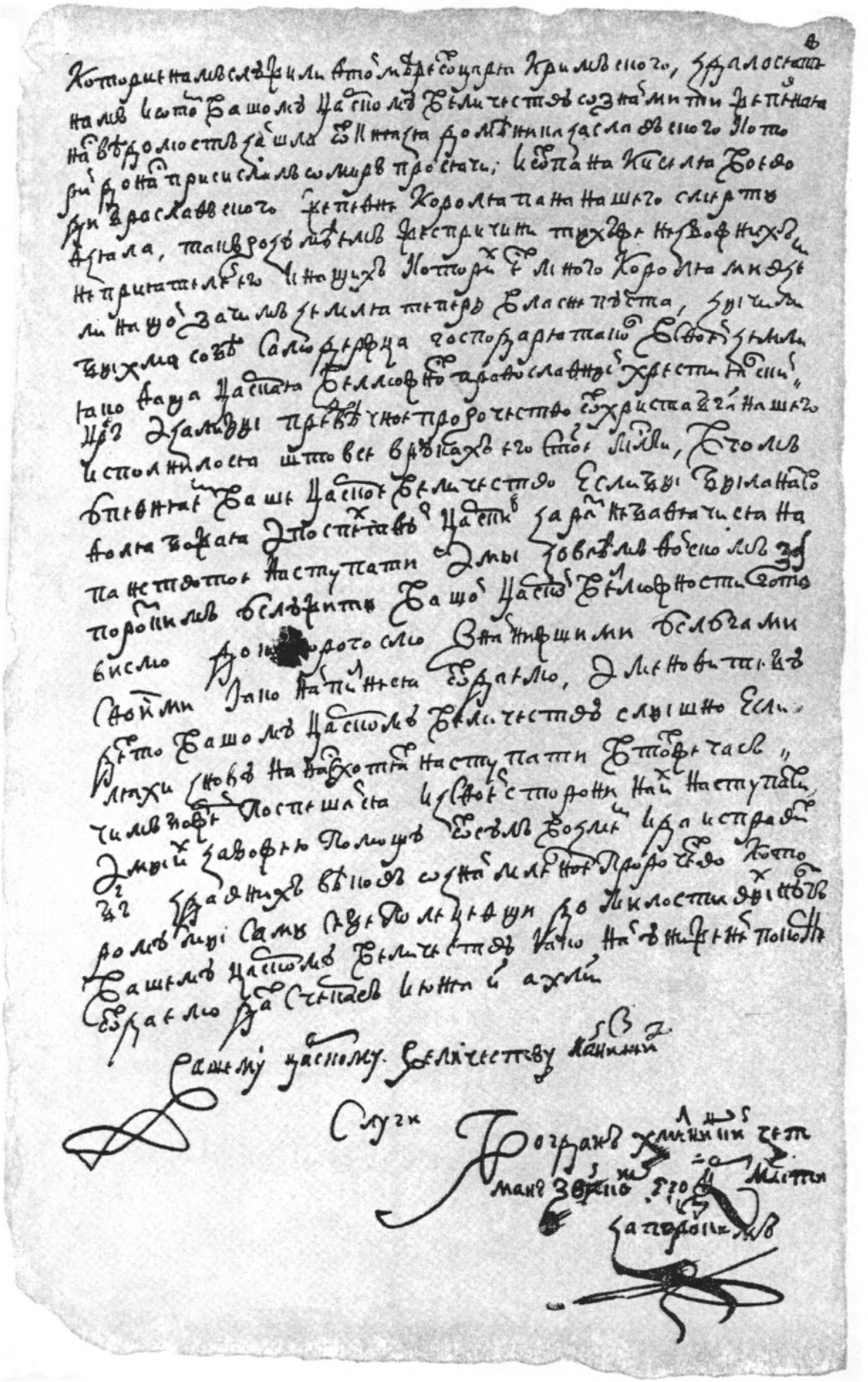

Рис. 23. Зразок українського скоропису, середина XVII ст. (продовження).

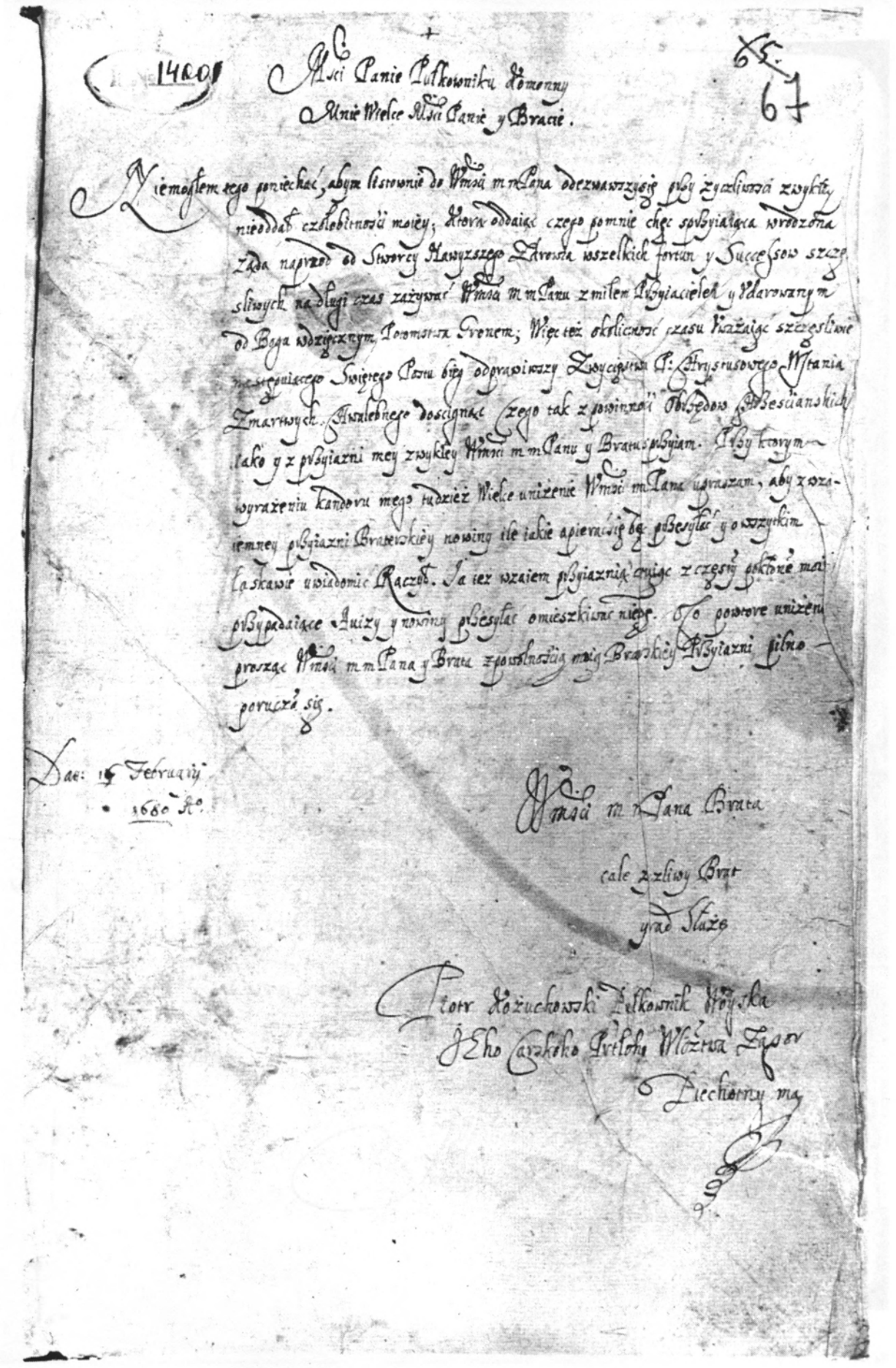

Рис. 24. Зразок українського скоропису, кінця XVII ст.

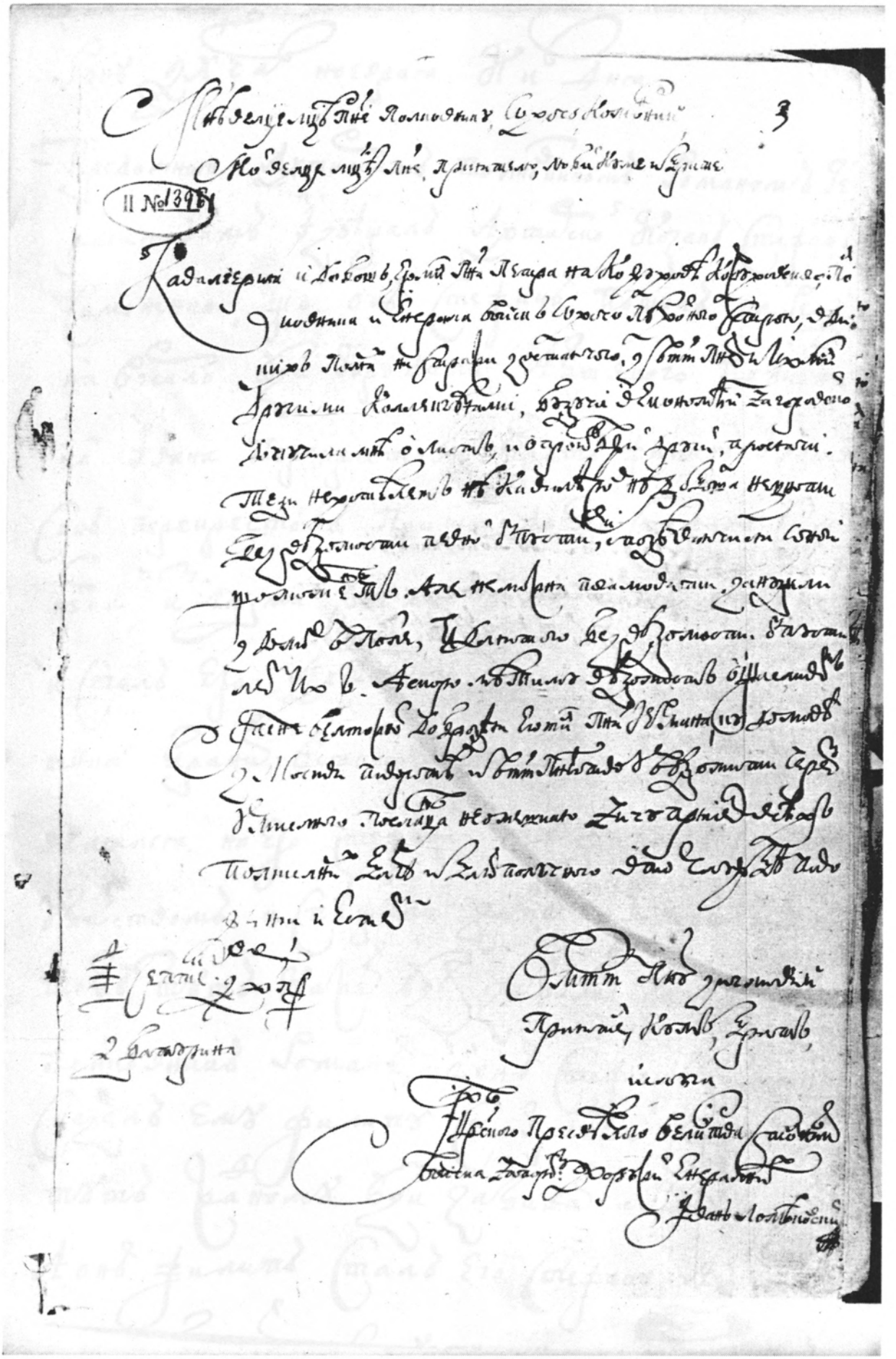

Рис. 25. Зразок українського скоропису, кінця XVII ст.

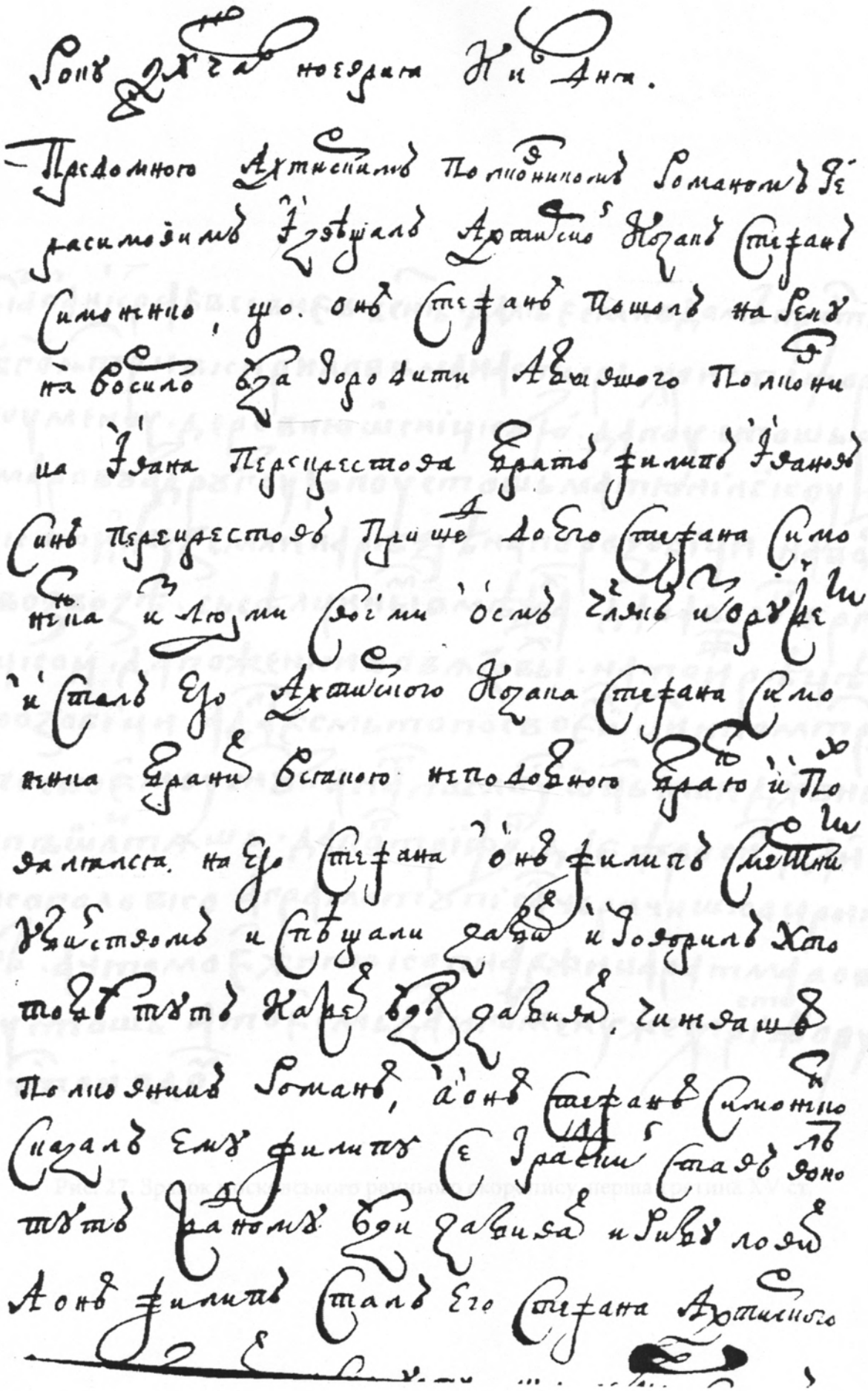

Рис. 26. Зразок українського скоропису, кінця XVII ст.

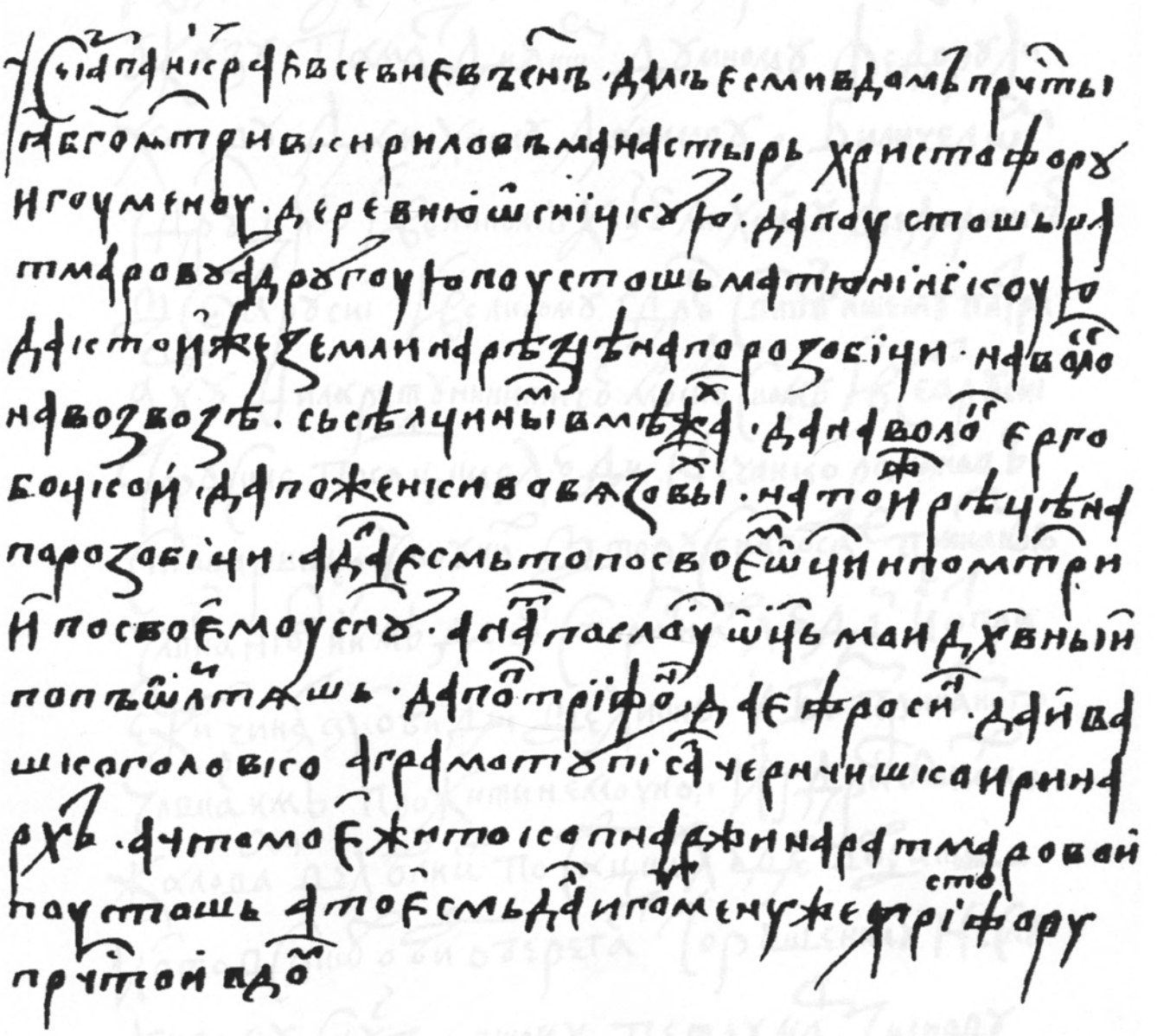

Рис. 27. Зразок московського раннього скоропису, перша третина XV ст.

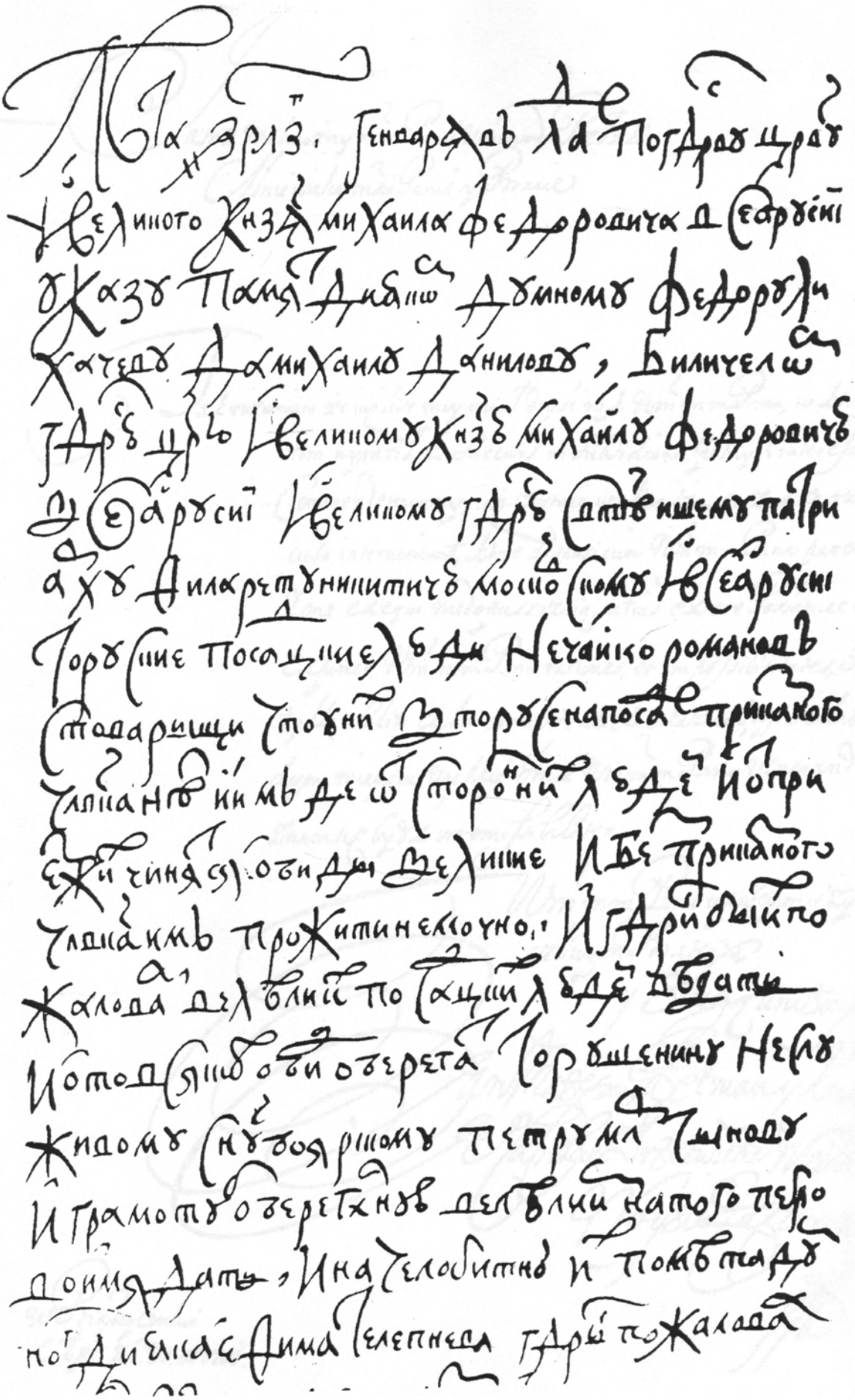

Рис. 28. Зразок московського ділового скоропису, початок XVII ст.

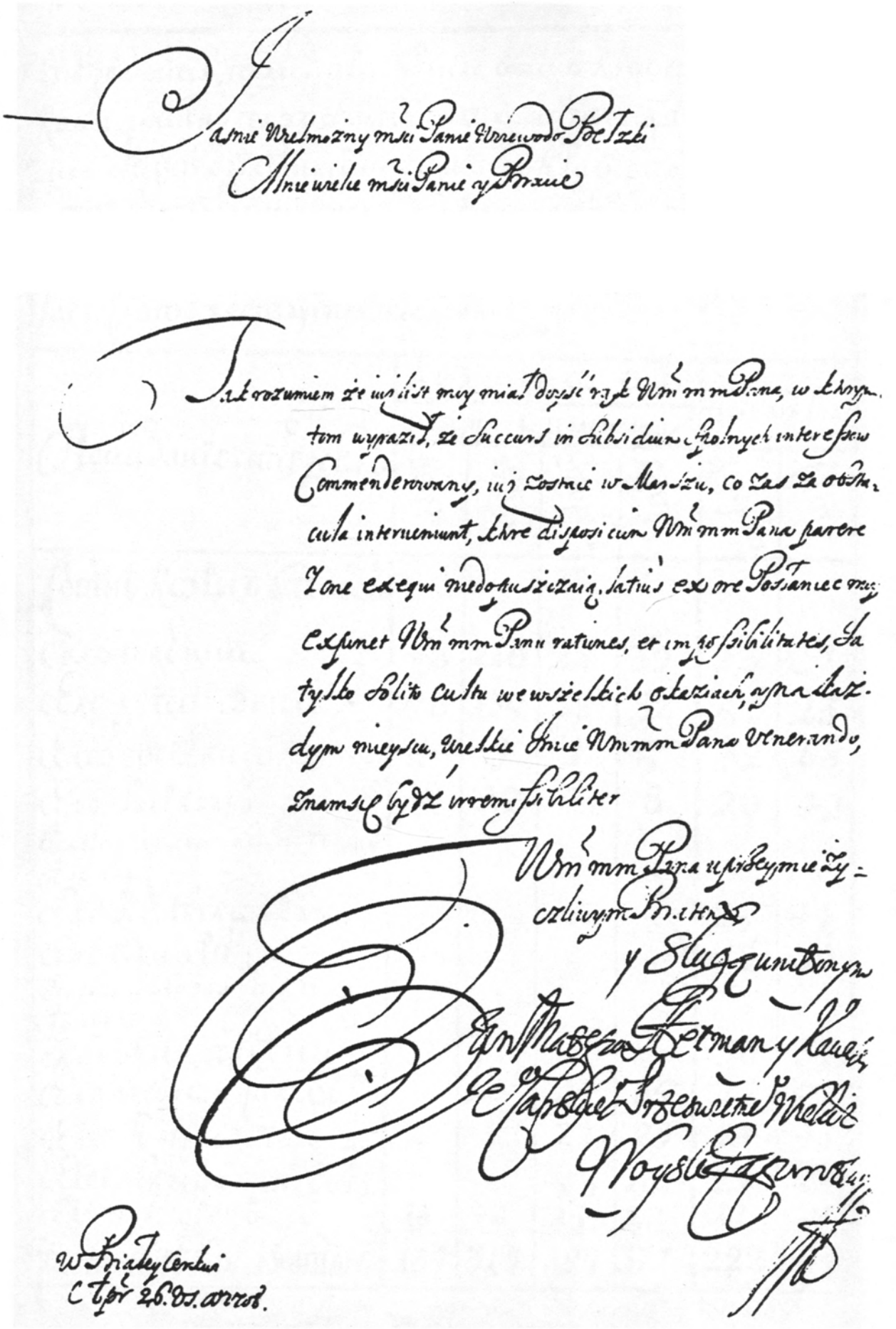

Рис. 29. Лист гетьмана Івана Мазепи
до великого коронного гетьмана Адама Синявського, 1708 р.

Показание сотнѣ сел	Козаков: выборных, дворов	Козаков: выборных, хат	Козаков: подпомощников, дворов	Козаков: подпомощников, хат	Посполитых, дворов	Посполитых, хат
Сотнѣ Корибутовской						
Село Голонна	48	110	21	39	15	27
Село Детинова	56	135	38	82	5	23
Село Мовна	4	9	1	5	32	68
Село Ряжица	9	25	7	8	20	42
[illegible] 7						
Село Крыловка	-	-	-	-	25	44
Село Степанов	-	-	-	-	18	50
[illegible] 12						
Слобода [illegible]	-	-	-	-	30	37
Село Малой Самбор	-		34	85	25	57
Село Корибутов	-		21	29	24	48
Село Великий Самбор	-		58	101	21	57
Село Гайворон	18	40	14	22	11	19
Итого в сотнѣ Корибутовской	135	319	194	371	222	449

Рис. 30. Зразок українського скоропису, середина XVIII ст.

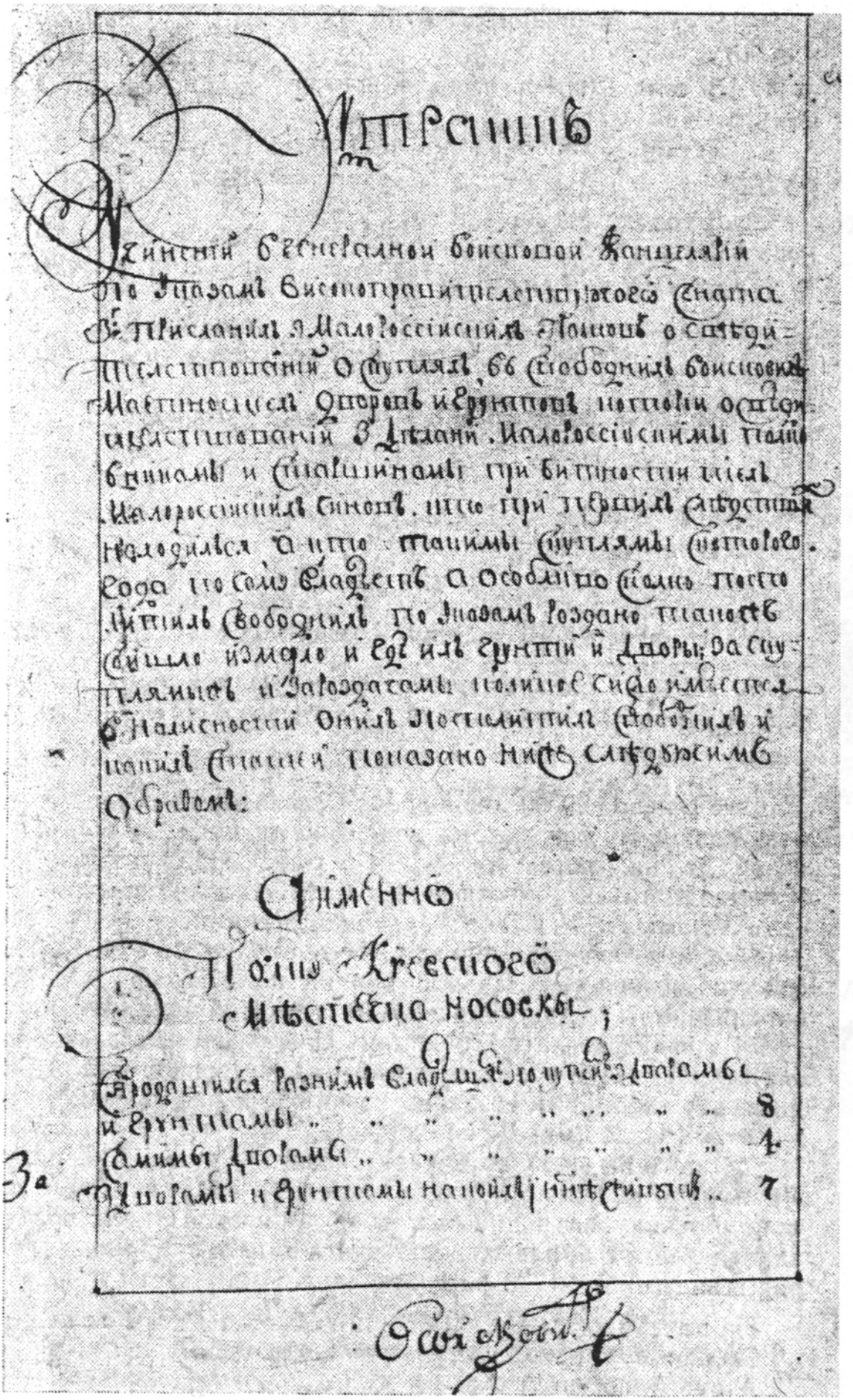

Рис. 31. Зразок українського скоропису, середина XVIII ст.

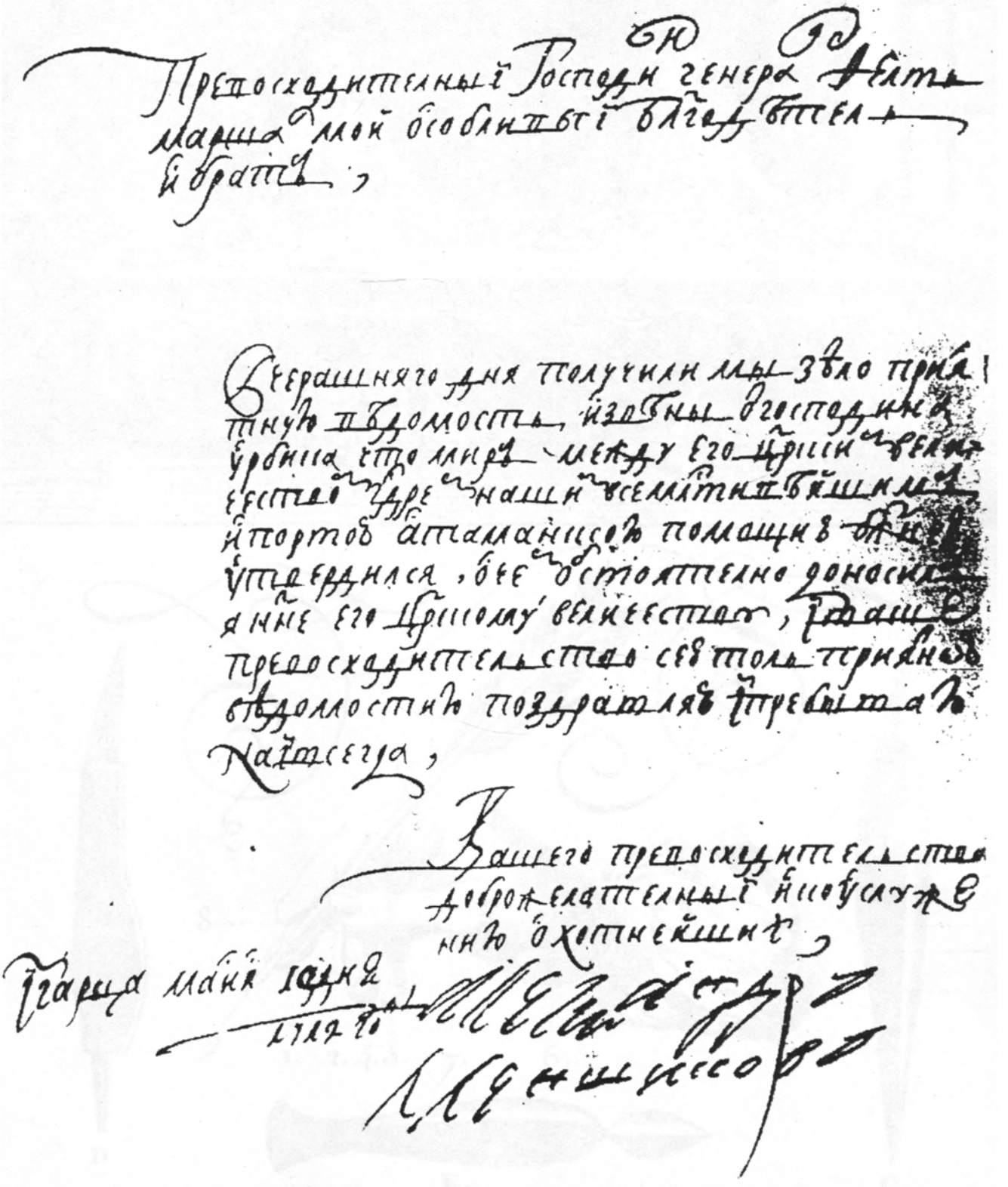

Рис. 32. Зразок російського скоропису, початок XVIII ст.

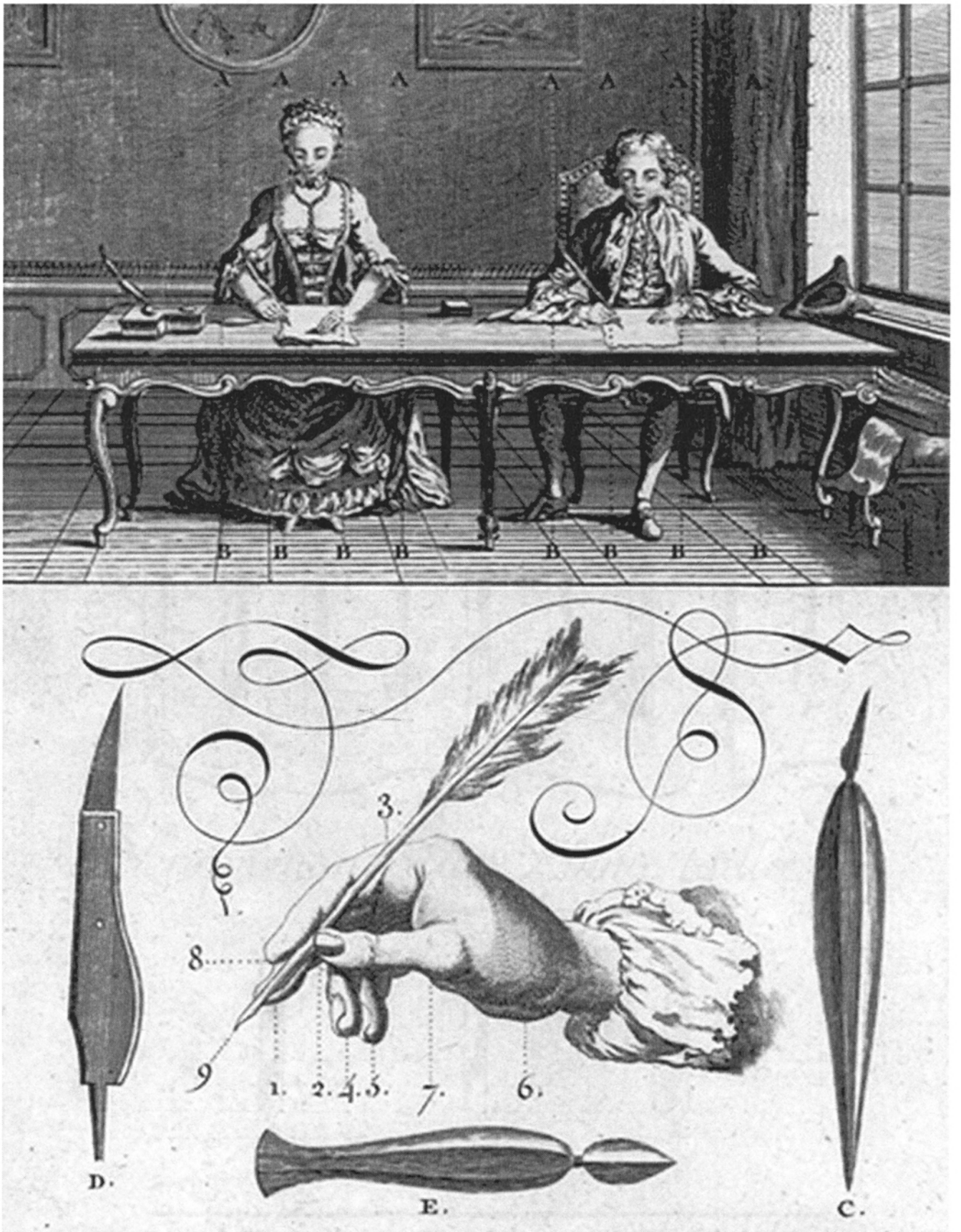

Рис. 33. Положення пальців при триманні пера. Французька гравюра, 1777 р.

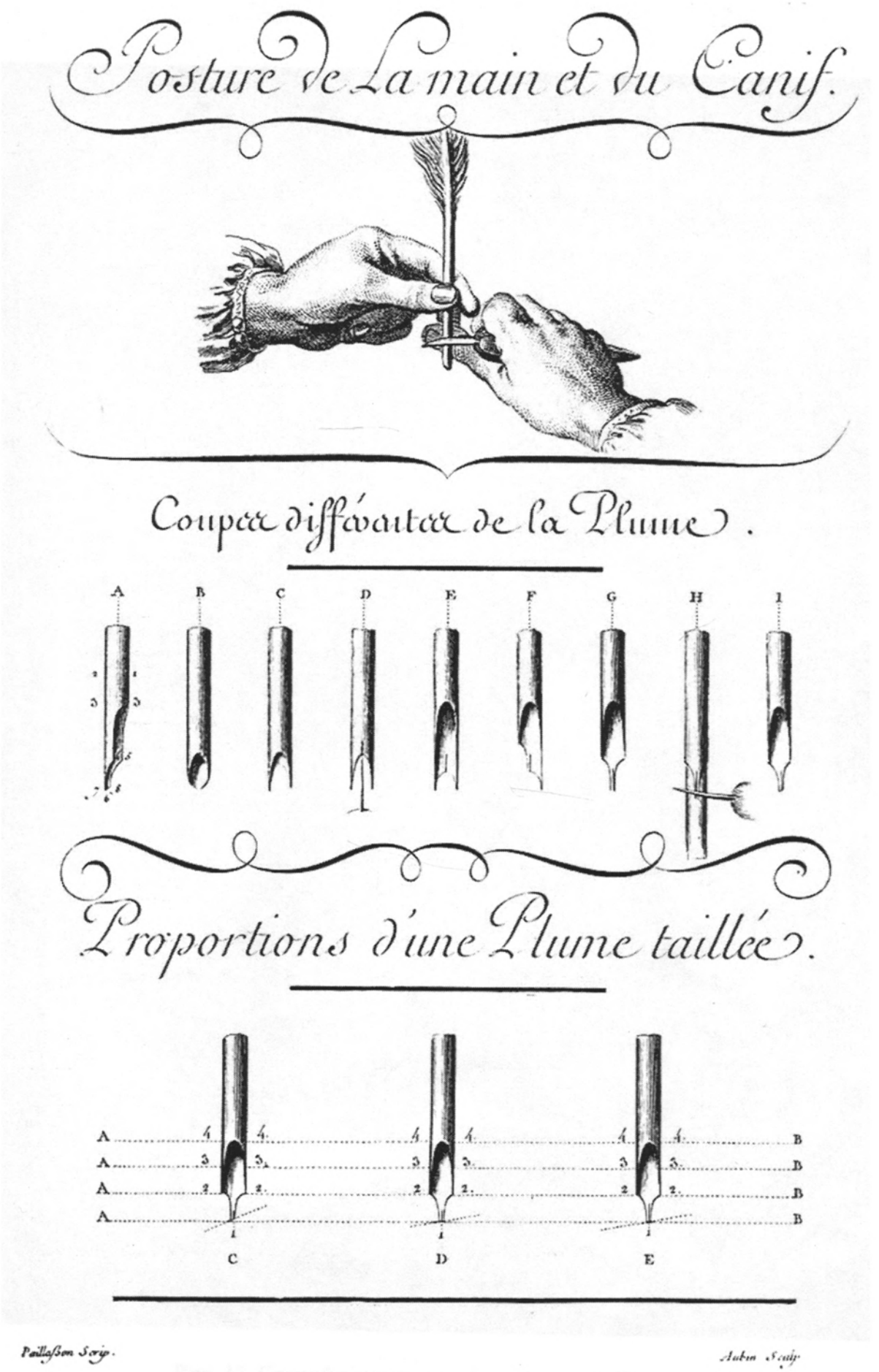

Рис. 34. Приклади очинення пера. Французька гравюра, 1777 р.

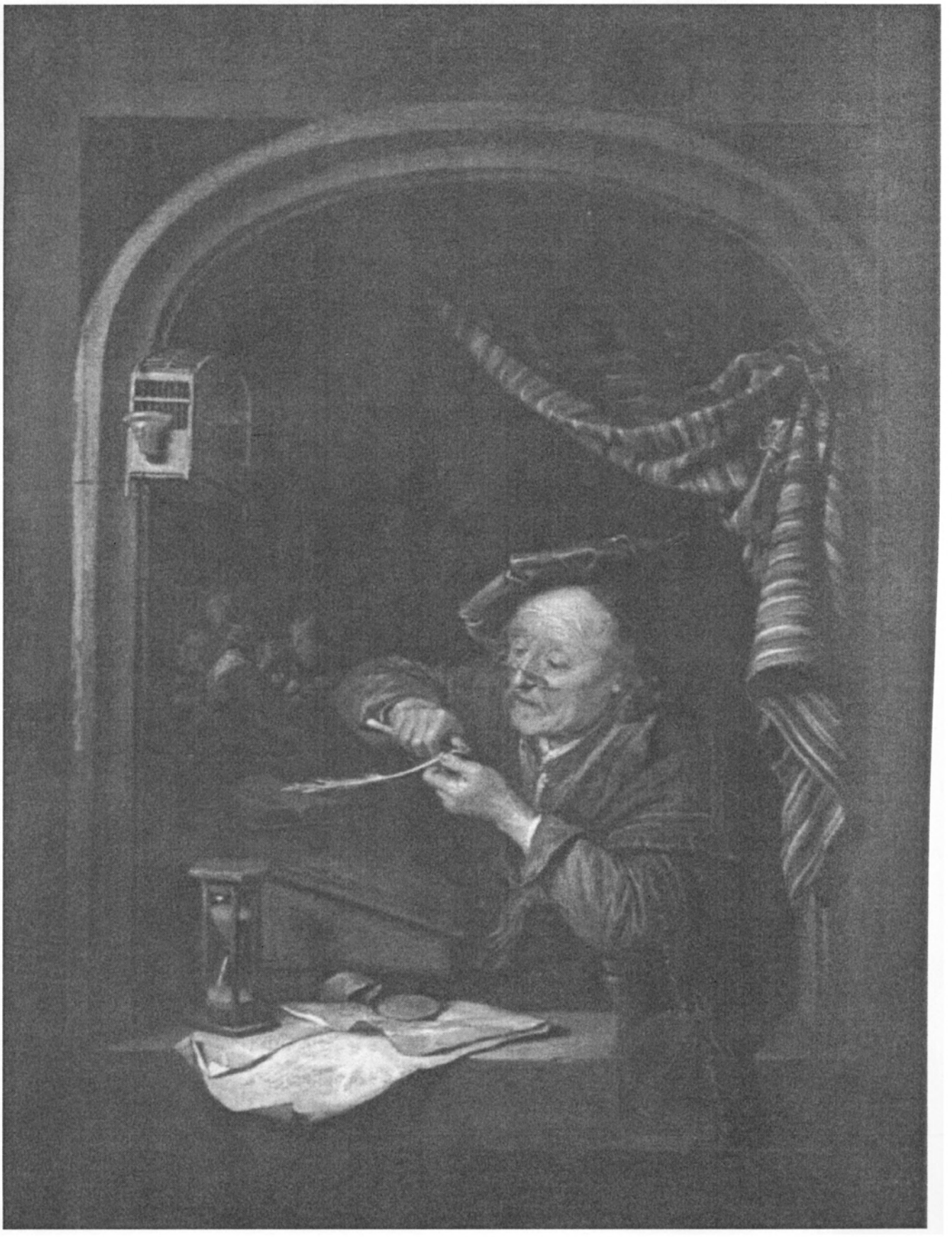

Рис. 35. Старий вчитель (каліграф). Герард Доу, 1645 р.

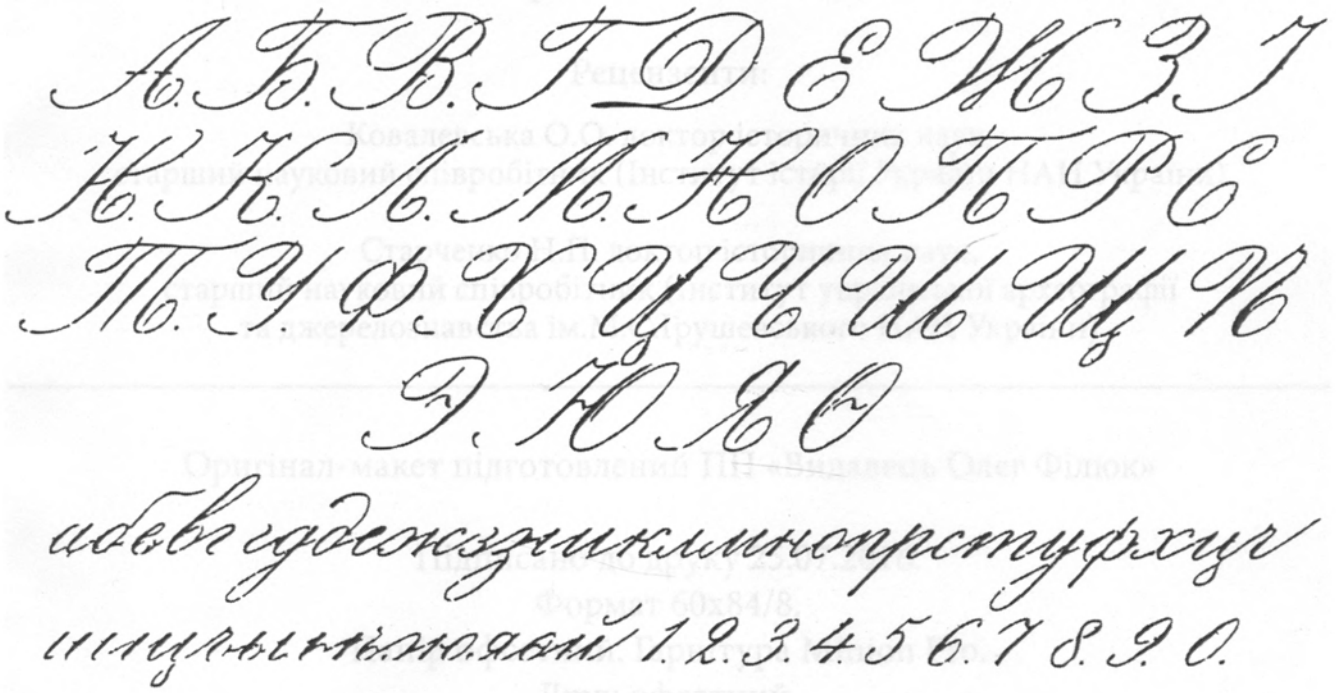

Рис. 36. Зразки каліграфічного скоропису, XIX ст.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Сокирко Олексій Григорович

Українська кирилична палеографія XI — XVIII ст.

навчальний посібник для студентів
історичних спеціальностей

(Українською мовою)

Рецензенти:

Ковалевська О.О. доктор історичних наук,
старший науковий співробітник (Інститут історії України НАН України)

Старченко Н.П. доктор історичних наук,
старший науковий співробітник (Інститут української археографії
та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України)

Оригінал-макет підготовлений ПП «Видавець Олег Філюк»

Підписано до друку 25.07.2016.
Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Друк офсетний.
Тираж 300 прим.
Зам. №

Видавець Олег Філюк
07300, м.Вишгород, вул.Дніпровська, 3б, кв. 97
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
(Серія ДК №4506 від 18.03.2013 р.).

ТОВ «КНТ»
Тел. (099)-232-40-59, (096)555-19-80
E-mail: knt2012@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 581 від 03.08.2001.

Як відомо, рівень справжнього професіоналізму історика вимірюється багатьма критеріями, серед яких один із головних – вміння працювати з першоджерелом. А це передбачає знання давніх мов, писемних традицій, але найперше – стародавніх стилів письма і почерків. Без цього зміст свідка минулого, «його величності» документа, лишатиметься для сучасного дослідника німим і незрозумілим. Нелегкій справі прочитання старожитніх документів, інтерпретації їх змісту, з'ясування автентичності, виявленню підробок, а також всьому що стосується історії письма, технічних прийомів, знарядь, матеріалів, умов роботи професійних писарів від давнини до нового часу присвячений навчальний посібник «Українська кирилична палеографія XI — XVIII ст.». На його сторінках студент-історик і просто залюблений у минувшину читач не лише відкриє для себе потаємні глибини давньоукраїнської писемної культури, секрети писарської майстерності, але й зможе самотужки навчитися читати рукописні документи різних історичних епох.

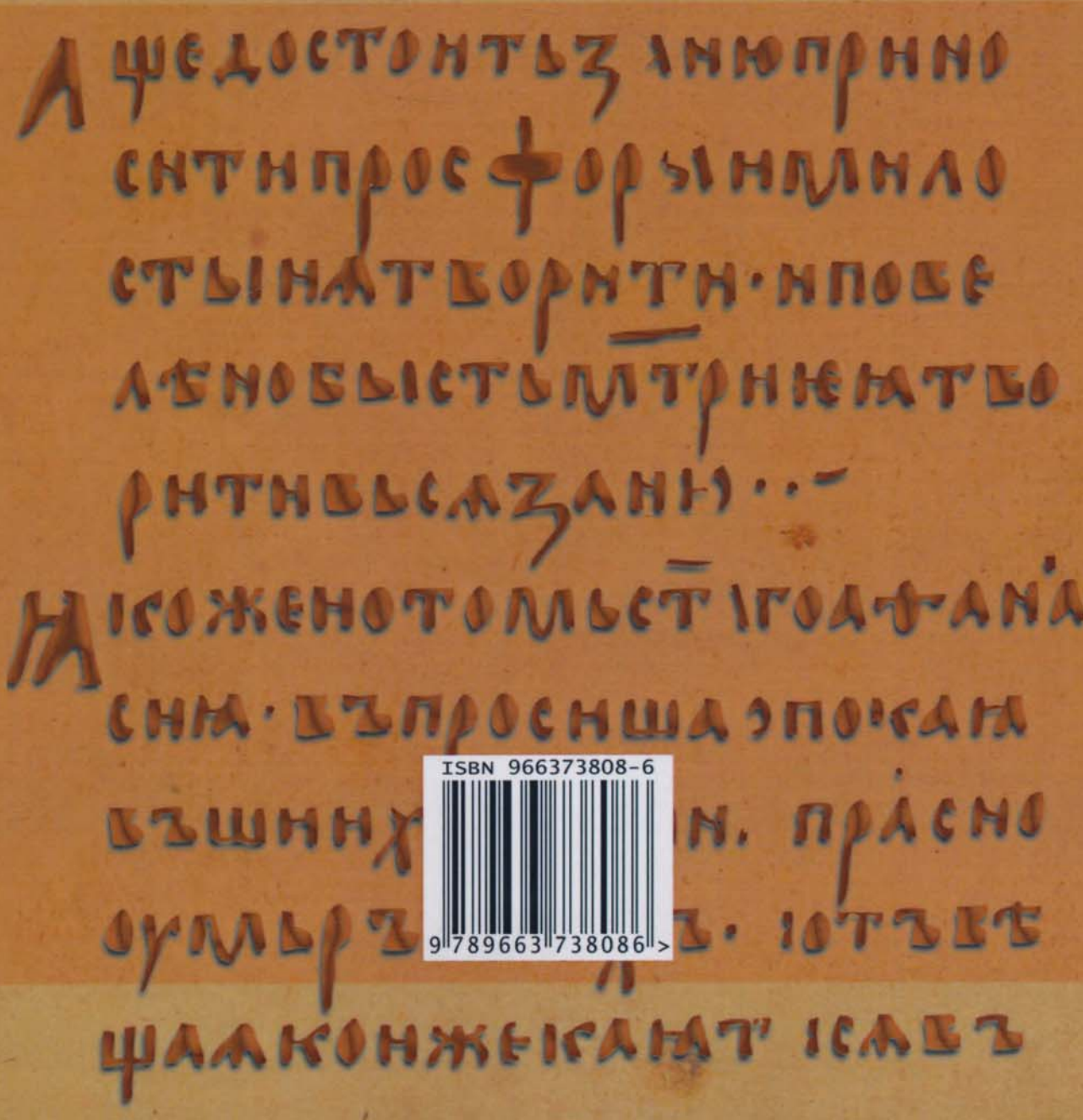

ISBN 966373808-6
9 789663 738086